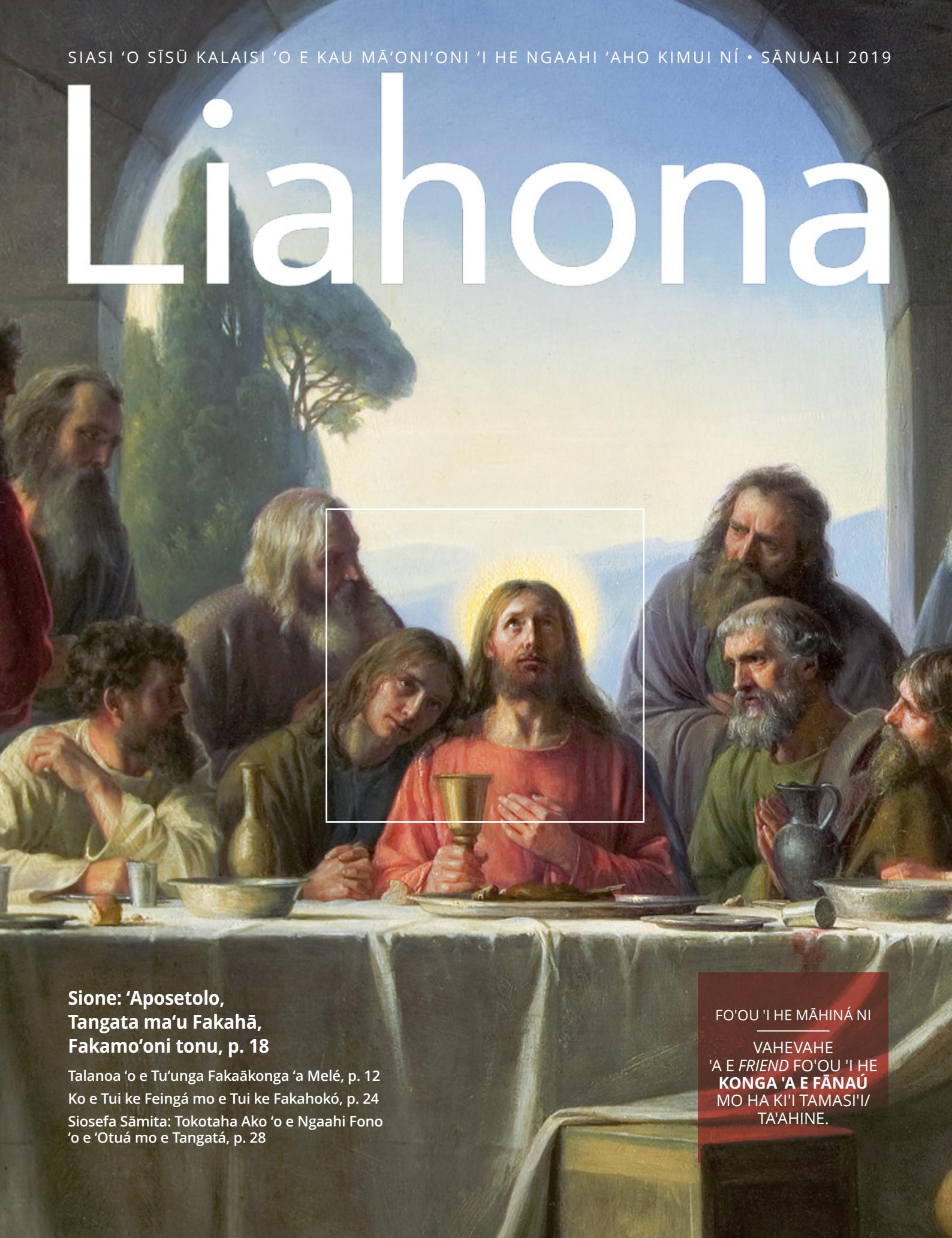

Liahona

**Sione: 'Apostolo,
Tangata ma'u Fakahā,
Fakamo'oni tonu, p. 18**

Talanoa 'o e Tu'unga Fakaākonga 'a Melé, p. 12
Ko e Tui ke Feingá mo e Tui ke Fakahokó, p. 24
Siosefa Sāmita: Tokotaha Ako 'o e Ngaahi Fono
'o e 'Otuá mo e Tangatá, p. 28

FO'OU 'I HE MĀHINÁ NI

VAHEVAHE
'A E FRIEND FO'OU 'I HE
KONGA 'A E FĀNAÚ
MO HA KI'I TAMASI'I/
TAAHINE.

'OKU 'I
HENI 'A E
SIASÍ

Tōkiō Siapani

'I he Fa'itoka lānaka 'i Tōkiō, Siapaní, 'oku 'a'ahi ha fāmili Siasi, ko e fāmili Saitoó, ki he maka fakamanatu honau fāmilí. Ko ha feitu'u ia 'o e manatu kiate kinautolu, 'oku toe topupatu angé koe'uhí ko 'enau 'ilo ko ia 'i he ongo-ongolelei' e lava ke ta'engata e ngaahi fāmilí.

'Oku matu'aki mahu'inga 'aupto e faka'apa-apa ki he fāmilí mo e ngaahi kui 'i he anga fakafonua Siapaní, pea 'oku fiefia e Kāingalotu Siapaní he 'oku tāpuekina honau pule'angá he taimí ni 'aki ha tempiale 'e tolu: Tōkiō (ko e 'ulu-aki ia 'i 'Esiá, na'e fakatapui 'i he 1980 pea 'oku lolotonga fakalelei'i), Fukuoka (na'e fakatapui 'i he 2000), mo Sapolu (na'e fakatapui 'i he 2016). 'Oku 'i ai foki ha ngaahi senitā hisitōlia fakafāmili 'a e Siasí 'e 64.

Na'e fuofua tū'uta e kau faifekaú 'i Siapani 'i he 1901, 'o tataki 'e 'Eletā Hiipa J. Kalānite (1856-1945), ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá he taimi ko iá pea hoko kimui ange ko e Palesiteni hono fitu 'o e Siasí. 'I he 'ahó ni 'oku 'i ai ha kāngalotu 'e meimeい toko 130,000 'i Siapani 'i ha ngaahi ha'ofanga lotu 'e 261.

- Ko e fuofua liliu 'o e Tohi 'a Molomoná ki he lea faka-Siapaní, na'e ta'u 'e nima pea toki kakato 'i he 1909. Na'e pulusi 'i he 1957 ha liliu ne fakalelei'i.
- Na'e fakatapui e fuofua 'apisiasi 'i 'Esiá, 'i Siapani 'i he 1964.
- Ko e Kau Taki Mā'olunga hako Siapaní 'oku kau ai 'a 'Etinī Y. Komatisū (1923-2011), ne fā'ele'i 'i Hauai'i; Sam K. Shimabukuro (1925-2015), fā'ele'i 'i Hauai'i; Iosihiko Kikusi, tu'unga mālōlō fakalāngilangi; Koichi Aoyagi, tu'unga mālōlō fakalāngilangi; Takashi Wada; mo Kasuhiko Iamasita.

Tu'unga Fakaākongá

Hangē na'e fa'u pē māmanī ia 'oku "tau" nofo a'i, ke ne siv'i 'etau līoa ki he tu'unga fakaākongā.

I he'etau ako e Fuakava Fo'ou he ta'u ní, 'e lava ke ue'i fakalaumālie kitautolu 'e he ngaahi akonaki mo e ngaahi tā sīpinga 'a Sīsū Kalaisi mo 'Ene kau ākongá, 'a ia ne nau feinga ke fakatou ako mo feinga ke tatau ange mo honau 'Eikí.

I he'etau hoko ko e kau faiako 'o e Fuakava Fo'ou 'i he 'Univēsiti Pilikihami 'longí, ne ma fevahaveha'eaki mo haku kaungā-ngāue ko Kei Sitalatana ha ngaahi fakakaukau 'i he makasini ko 'ení, fekau'aki mo e ngaahi sīpinga 'o e tu'unga fakaākongá 'oku tau lava 'o ako meia Mele, ko e fā'e 'a e 'Eikí (peesi 12), pea mo Sione 'Ofeiná (peesi 18). Na'e kau e toko ua ko 'ení he kau fakamo'oni lalahi kau kia Sīsū Kalaisi. Makehe mei he 'Otua ko e Tamai, na'e 'ikai ha taha kehe na'e 'ilo lelei ange 'i he fa'e 'a Sīsuú 'a 'Ene hoko ko e 'Alo 'o e 'Otuá, pea na'e kau 'a Sione he fuofua toko Hongofulu Mā Uá pea ko e taha ia e kaungāme'a mamae 'o e 'Eikí.

'Oku ako'i mai 'e he mo'ui līoa e ni'ihi ko 'ení mo e kau ākonga kehé, 'a e founга te tau lava ai 'o hoko ko ha kau ākonga 'ofeina 'o Sīsū Kalaisi, pea paotoloaki hotau tu'unga fakaākongá neongo e ngaahi faingata'a 'o e māmaní.

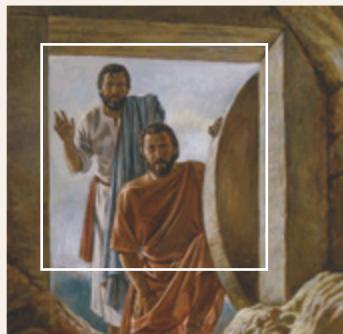
I he'etau ako 'i he fa'a lotu 'a e Fuakava Fo'ou, he 'ikai ngata pē 'i he'etau 'ilo lahi ange *fekau'aki* mo Sīsuú ka te tau toe 'ilo'i lelei ange *ai foki la* (*vakai ki he* Sione 17:3).

Faka'apa'apa atu,
Eric D. Huntsman

Ko e Misiona Fakaofo
'o e Palōfita ko
Siosefa Sāmitá
Palesiteni Dallin H. Oaks

28

**Sione: Ko e
Ākonga Na'e 'Ofa
ai 'a Sīsuú**

Eric D. Huntsman

18

**Mele, ko e
Fa'e 'a Sīsuú**
Gaye Strathearn

12

**Ngaahi Tefito'i
Mo'oni 'o e Ngāue
Fakaetauhí:
Ko e Taumu'a Te
ne Liliu 'Etau Ngāue
Fakaetauhí**

8

5 Ngaahi Fakataipe 'i he Fuakava Fo'ou ☀

Te tau lava 'ilo'i e 'uhingá 'i ha me'a, anga fakafonua, hisitōlia, mo e ngaahi feitu'u 'i he Fuakava Fo'ou.

6 Ngaahi 'Ata 'o e Tuí: ☀**Fani Foni—Penomi Peni, Kemipoutia**

'I he 'aho hili e velá, ne mau tu'ulutui 'o lotu mo kole ki he 'Eikí ke fakahā mai e halá mo tāpuekina kimautolu ke mau lava 'o ma'u hamau 'api fo'ou.

8 Ngaahi Tefito'i Mo'oni 'o e Ngāue Fakaetauhí:**Ko e Taumu'a Te ne Liliu 'Etau Ngāue Fakaetauhí**

'Oku lahi ha ngaahi me'a te tau lava 'o fai ke 'omi e kakaí kia Kalaisi 'i he'etau ngāue fakaetauhí.

12 Mele, ko e fa'ē 'a Sīsuú*Fai 'e Gaye Strathearn*

'Oku lahi e me'a te tau lava 'o ako mei he sīpinga 'a Mele 'i he'ene tuí mo e mateakí.

18 Sione: Ko e Ākonga Na'e 'Ofa ai 'a Sīsuú*Fai 'e Eric D. Huntsman*

Te tau lava 'o hoko ko e kau ākonga 'ofeina 'o Sīsū Kalaisi, 'o hangē ko e 'Apostolo ko Sioné.

24 Tu'unga 'e Ua 'o e Tuí*Fai 'e Eletā Wilford W. Andersen*

'Oku mahulu atu e tuí 'i he ngāue pē; ko hono fakafenāpasi ia hotau lotó ki he finangalo 'o e 'Otuá.

28 Ko e Misiona Fakaofo 'o e Palōfita ko Siosefa Sāmitá*Fai 'e Palesiteni Dallin H. Oaks*

Na'e tokoni 'a e ngaahi fakamo'oni tonú mo e ngaahi me'a fakalaó ke mahino kiate kitautolu e 'ulungaanga 'o Siosefá mo e me'a na'e lava ke ne ikuna'i 'i he'ene mo'uí.

38 Ngaahi Le'o 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní: ☀

Tō ha kau fiefanongo mei ha fanga fu'u 'akau; keinanga leva 'i he folofola 'a e 'Otuá; kumi pa'angá; ko ha fōnise fakaivia 'e he tuí.

⌚ Ngaahi Laukonga Nounou

'I he Takaffi

Ko e 'Ohomohe Faka'osí,
tā 'e Carl Heinrich Bloch.

Ngaahi vahé**Kakai Lalahi Kei Talavoú****42**

'Oku mahu'inga hono tokanga'i hotau tu'unga mo'ui lelei fakae'atamai mo fakaelotó ki hono **pukepuke ha mo'ui potu-potu tatau mo fiefiá**. Vaka'i e ngaahi fakamatala he māhiná ni fekau'aki mo e mo'ui fakafalala fakaeloto pē kiate kitá.

To'u Tupu**50**

Ako ki he founa 'e mahino ai ho mahu'ingá pea **tupulaki hangē ko e Fakamo'uí 'i ha ngaahi tafa'aki mahu'-inga 'e fā**. Fekumi ke 'ilo'i e founa te ke fiebia ai 'i hono fakaha'a'i ho'o 'ofa ki he Tamai Hēvaní, 'i ho'o **fekumi lahi ange ki he taumu'a 'o e Mutualé he 2019**.

Fānau

Kuo hoko e konga e fānaú ko 'enau makasini pē, 'a ia ko e Kaume'a! 'Oku tau 'amanaki 'e faingofua hení ki he fānaú ke nau ma'u ha ngaahi talanoa langaki 'o 'enau tuí. Kapau 'oku 'ikai ha fānau 'i ho 'apí, kātaki 'o 'ave 'a e *Friend* fo'ou ki ha tokotaha 'i ho'o uōtí, koló, pe kaungā'apí.

KUMI KE LAHI ANGE

I he Gospel Library pea mo e liahona.lds.org, te ke lava ai 'o:

- Ma'u 'a e makasini lolotongá.
- Ma'u e ngaahi talanoa faka'ilekitulōnika peé.
- Kumi e ngaahi makasini kimú'a.
- Fakahū ho'o ngaahi talanoá mo e fakamatalá.
- Totongi pe totongi ko ha me'a'ofa.
- Fakatupulaki e ako 'aki e ngaahi nāunau faka'ilekitulōniká.
- Vahevahe e ngaahi talanoa mo e ngaahi vitiō manakoá.
- Download, fanongo, pe paaki e ngaahi talanoa 'okú ke manako aí.

FETU'UTAKI MAI KIATE KIMAUTOLU

Îmeili mai ho'o ngaahi fehu'i mo e fakamatalá ki he liahona@ldschurch.org.

Fakahū mai ho'o ngaahi talanoa langaki 'o e tuí ki he liahona.lds.org pe meili ki he:

Liahona, floor 23
50 E. North Temple Street
Salt Lake City, UT 84150-0023, USA

NGAAHI TALANOA 'OKU MA'U FAKA'ILEKI- TULŌNIKA PEÉ

Founga 'e 14 ke Fakalakalaka ai Ho Tu'unga Mo'ui Lelei Fakaelotó

Fai 'e Heather J. Johnson

'E ala tokoni atu 'eni ke ke toe ongo'i fiefia ange ai.

Ko hono Kumi ha Palofesinale Mo'ui Lelei Faka'atamai 'Oku Fe'unga mo Koé

Fai 'e Dr. Kevin Theriot

Kapau 'okú ke fakakaukau ke 'a'ahi ki ha tokotaha taukei 'i he mo'ui lelei faka'atamaí, 'e lava tokoni atu 'eni ke ke 'ilo'i e feitu'u ke kamata aí!

SĀNALI 2019 VOL. 43 FIKA 1

LIAHONA 18601 900

Ko e makasini fakava'apule'anga 'eni 'a e Siasi 'o Sisú Kalaisi 'o e Kau Mā'on'i 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní

Ko e Kau Palesiteni 'Uluaki: Russell M. Nelson, Dallin H. Oaks, Henry B. Eyring

Ko e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e

Toko Hongofulu Mā Uá: M. Russell Ballard, Jeffrey R. Holland, Dieter F. Uchtdorf, David A. Bednar, Quentin L. Cook, Todd Christofferson, Neil L. Andersen, Ronald A. Rasband, Gary E. Stevenson, Dale G. Renlund, Gerrit W. Gong, Ulisses Soares

‘Etítá: Hugo E. Martinez

Kau 'Etivaisá: Brian K. Ashton, Randall K. Bennett, Becky Craven, Sharon Eubank, Cristina B. Franco, Randy D. Funk, Donald L. Hallstrom, Erich W. Kopischke, Lynn G. Robbins

Talékita Pulé: Richard I. Heaton

Talékita 'o e Makasini 'a e Siasi: Allan R. Loyborg

Puli Pisínisi: Garff Cannon

‘Etítá Pulé: Adam C. Olson

Tokoni ‘Etítá Pulé: Ryan Carr

Tokoni Faipákí: Francisca Olson

Timi ki he Tohí mo e ‘Etítá: Maryssa Dennis, David Dickson, David A. Edwards, Matthew D. Flitton, Lori Fuller, Garrett H. Garff, LaReene Porter Gaunt, Jon Ryan Jensen, Charlotte Larcabal, Michael R. Morris, Eric B. Murdoch, Sally Johnson Odekirik, Joshua J. Perkey, Jan Pinborough, Richard M. Romney, Mindy Selu, Chakell Wardleigh, Marissa Widdison

Talékita Pule Faka'ātítá: J. Scott Knudsen

Talékita Faka'ātítá: Tadd R. Peterson

Fokotu'utúú: Jeanette Andrews, Fay P. Andrus, Mandie Bentley, C. Kimball Bott, Thomas Child, Joshua Dennis, David Green, Colleen Hinckley, Eric P. Johnsen, Susan Lofgren, Scott M. Mooy, Emily Cheiko Remington, Mark W. Robison, Brad Teare, K. Nicole Walkenhorst

Kou'otinetea 'o e Intellectual

Property: Collette Nebeker Aune

Pule he Fakatahataha'i 'o e Makasini: Jane Ann Peters

Fakatahataha'i: Ira Glen Adair, Julie Burdett, Thomas G. Cronin, Bryan W. Gygi, Ginny J. Nilson, Derek Richardson, Marrissa M. Smith

Kimu'a peá Pákí: Joshua Dennis, Ammon Harris

Talékita Faipákí: Steven T. Lewis

Talékita Tufakí: Troy R. Barker

Kau Ngäue ki he Liahona í Tongá:

‘Etítá: Túlma L. Finau

Tokoni ‘Etítá: Patrick Taufa

Ko e totongi ki hono fakakáto'a 'o e ngaahi

Liahona ha taú 'oku TOP \$3.60. Ko e

tú'a-sila 'eni ke fai mai ki ai 'a e totongí

mo e ngaahi faka'eké'ekeké: Seritá

Tufakírangá Náunau, Siasi 'o Sisú Kalaisi

'o e Kau Mā'on'i 'i he Ngaahi 'Aho Kimui

Ní; PO Box 109, Nukula'afola, Tongatapu,

Tonga. Telefoni (676) 29-176.

Ke ma'u 'a e ngaahi totongi ki ho'o

makasini 'i he ngaahi fonua mavaha mei

'i he 'inaitati Siteití mo Kánata, 'álu ki he

store.lds.org pe fetutu'aki ki he senitá

tufakírangá náunau 'a e Siasi pe takí

fakauuon pe fakakólo.

'Omí 'a e ngaahi fakamatálá mo e ngaahi

faka'eké'ekeké 'ihe 'inaitati 'i he liahona.lds.

org; 'i he melí ki he *Liahona*, Rm. 2420,

50 E. North Temple St., Salt Lake City,

UT 84150-0024, USA; pe 'i meili ki he

Liahona@ldschurch.org.

Ko e *Liahona* ko ha lea 'i he Tohí 'a

Molomoná 'oku 'uhinga 'i he 'kapasa'

pe meá ('fahinohino') oku pulusi 'a

e Makasini Fakava'aha Pule'angá 'i he

lea faka'Alapeníá, 'Aménia, Pisilama,

Kemipoutia, Pulukália, Sepuano, Siaina, Siaina (fakafainogofua), Koloséa, Seki, Tenimá'ake, Holáni, Pilitánia, 'Esítónia, Fisi, Finilani, Falaniséé, Siamane, Kalisi, Hungalí, 'Aisileni, 'Initonésia, 'Itali, Siapani, Kilipati, Koleá, Letviá, Lifuéná, Malakasi, Masesili, Mongokóliá, Noaué, Pólani, Potukáli, Luméná, Lósia, Háamoá, Silovénia, Sipeini, Suisanán, Suéteni, Suhili, Takáloká, Tahití, Tallení, Tongá, 'Iukuleini, Eitu mo e faka-Vietnamí. ('Oku kehekehe pē 'a e tū'o lahi hono pulusi 'o fakatatau mo e lea fakafonu.)

© 2019 'e he Intellectual Reserve, Inc. Ma'u 'a e ngaahi totonu fakalao kotoa pē. Paaki 'i he 'inaitati Siteití 'o 'Ameliká.

Fakamatai Ma'u Mafai Pulusi: 'E

lava 'e ha nihi fakafotuitú 'o hiki ha

tatau 'o e *Liahona* ki ha'anau faka'aongáfi

fakataautaha 'oku 'ikai fakakomesiale

(kau ai ki he ngaahi uiu'i faka-Siasi), tuku

kehe 'o kau fakaha'atu. 'E malava

ke fakata'aongáfi etotonu ko 'ení 'ha

frahinga taimi pē. 'He ikai lava ke hiki ha

tatau 'o ha náunau fakata'oku fakaha'af

atu ai hano fakataputupi 'i he faka'aki 'oku

hái a i tokotaha 'oku 'ána 'a e fakatataá.

'Oku totonus ke fakata'sála 'a e ngaahi

fehu'i fakau'aki mo e ma'u mafai pulusi ki

he Intellectual Property Office, 50 E. North

Temple St., FL 13, Salt Lake City, UT 84150, USA; 'imeli: cor-intellectualproperty@ldschurch.org.

For Readers in the United States and Canada: January 2019 Vol. 43 No. 1.

LIAHONA (USPS 311-480) Tongan (ISSN 1522-9254) is published monthly by The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 50 East North Temple, Salt Lake City, UT 84150, USA subscription price is \$10.00 per year; Canada, \$12.00 plus applicable taxes. Periodicals Postage Paid at Salt Lake City, Utah. Sixty days' notice required for change of address. Include address label from a recent issue; old and new address must be included. Send USA and Canadian subscriptions to Salt Lake Distribution Center at address below. Subscription help line: 1-800-537-5971. Credit card orders (Visa, MasterCard, American Express) may be taken by phone. (Canada Post Information: Publication Agreement #40017431)

POSTMASTER: Send all UAA to CFS (see DMM 507.1.5.2). NONPOSTAL AND MILITARY FACILITIES: Send address changes to Distribution Services, Church Magazines, P.O. Box 26368, Salt Lake City, UT 84126-0368, USA.

NGAAHI FAKATAIPE 'I HE FUAKAVA FO'OU

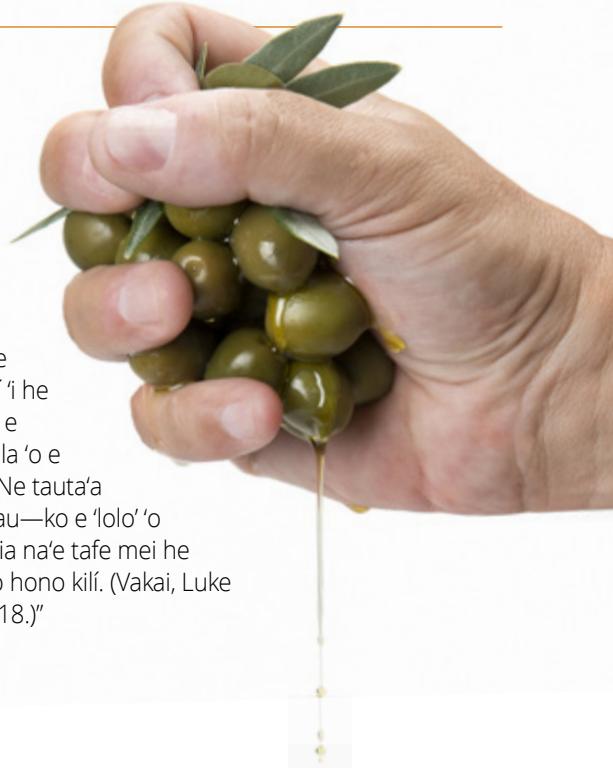
MAKEHE MEI HE NGAAHI AKO-
NAKÍ, TE TAU LAVA 'O MA'U HA
ME'A MAHÚ'INGA 'I HE NGAAHI
ME'A, ANGA FAKAFONUA, HISITÓ-
LIA, MO E NGAAHI FEITU'U 'I HE
FUAKAVA FO'OU.

Ngaahi Mo'ungá:

"Oku 'ikai faingofua e kaka 'i he ngaahi mo'ungá. 'I he taimi koeé 'o hangē ko ia he taimi ní, na'e ui 'e he 'Eikí 'Ene kau ākongá ke kaka 'i ha ngaahi mo'unga ke fakamamafa'i e mālohi 'o e ngāué mo e talangofuá. Te ne kole ha me'a tatau meiate koe foki, 'o heliaki pea malava ke fakahangatonu."

'Olivé: "Na'e hā'ele mai 'a Sīsū ki he Mo'unga 'Olivé ke fakahoko e 'uluaki konga 'o e Fakaleleí. Na'a Ne fai 'eni 'i he Ngoue ko Ketisemaní. 'Oku ma'u e fo'i lea Ketisemaní mei ha lea tefito faka-Hepelū: *gath*, 'o 'uhinga ko e 'tata'o, mo e *shemen*, 'o 'uhinga ko e 'lolo,' tautau-tefito ki he 'olivé.

Na'e tata'o 'i ai e 'olivé 'aki ha ngaahi fu'u fo'i maka ke tatau e lolo mahu'ingá mei ai. Ko ia, na'e tata'o mo'oni 'a Kalaisi 'i he Ngoue ko Ketisemaní 'i he mafatukituki 'a e ngaahi angahala 'o e māmaní. Na'a Ne tauta'a 'i he toto lahi fau—ko e 'lolo' 'o 'ene mo'úi—'a ia na'e tafe mei he ava kotoa pē 'o hono kilí. (Vakai, Luke 22:44; T&F 19:18.)

Nge'esi 'Ulú: "Na'e hoko e Tutukí 'i ha tafungofunga ne ui ko Kolokota (faka-Hepelū) pe ko Kālevale (faka-Latina) 'o 'uhinga 'ko e nge'esi 'ulú.' Na'e fakataipe 'e he nge'esi 'ulú e maté. 'I ha feitu'u hangē ko 'ení, na'e kakato e feilaulau fakaleleí.

'I he funga kolosí, na'e hiki hake e Fakamo'u 'o e māmaní ki he maté 'i he mahu'inga ma'ongo'onga tahá—ko e 'ilo'i mo e mo'oni 'o e mālohi 'o e 'Eikí ki he maté.'

Vaí: "Ko e Vaitafe Soataní 'a e feitu'u na'e fili 'e Sīsū ke papitaiso ai la 'e Sione ke 'fai ki he mā'oni'oni kotoa pē [Mātiu 3:15]. 'Oku 'i ai nai ha mahu'inga 'o e fakahoko e ouau toputapú ni 'i he feitu'u 'oku s'i taha ai e vai ma'a 'i he māmaní? Na'a Ne mei lava nai 'o fili ha feitu'u lelei ange ke fakataipe 'aki e tu'unga fakatōkilalo na'a Ne hā'ele hifo ki aí peá Ne toe tu'u hake mei a?"

Na'e to'o mei he Russell M. Nelson, "In This Holy Land," Tambuli, Feb. 1991, 13, 17, 18.

Fani Foni

Penomi Peni, Kemipoutia

I he taimi na'e vela ai e fale 'o Fani, na'a ne lava pē 'o fakahaofi hono makapuna 'e toko tolú. Na'e vela 'o 'osi'osi e me'a kotoa. Na'e 'ita 'a Fani ki he kaungā'api na'a ne fakatupu e velá. I he taimi na'e kau ai hono fāmilí mo e ngaahi kaungā'apí i he'ene 'ita ki aí, na'e 'ilo 'e Fani ne fie ma'u ke ne fakamolemole'i.

LESLIE NILSSON, FAITAÁ

Na'a ku fakatokanga'i na'e masiva tatau pē hoku kaungā'apí mo au. Na'e 'ikai ke ne taumu'a ke kamata'i e velá. Kapau te u 'ai ke ne totongi, te ne faingata'a'i, pea te u kei ongo'i loto tāufehi'a pē. Na'a ku manatu'i e folofola ko ia 'a e 'Eikí 'oku totonu ke tau 'ofa ki hotau kaungā'apí. Na'a ku ongo'i 'oku totonu pē ke u fakamolemole'i.

'I he taimi ne u fakapapau'i ai ke faka-molemole'i, na'a ku ongo'i nonga.

Na'e fiefia hoku fāmilí 'i he'eku faka-molemole'i iá. Na'e toe fiefia lahi ange foki hoku fāmilí. 'I he'eku vakai ki hení, 'oku ou fiefia foki.

Na'e foaki 'e he kāngalotú mo e ngaahi kaungā'apí e me'a ne nau lavá ke tokoni'i hoku fāmilí. Na'a ku ma'u ha laise lahi 'au-pito pea vahevahe ia mo e ni'ihi kehé. Ne nau fehu'i mai pe ko e hā 'oku ou foaki aí he 'oku ou 'i ha tūkunga faingata'a'i. Na'a ku talaange 'i he taimi 'oku ou tauhi ai ki he ni'ihi kehé, 'oku ou tauhi ki he 'Eikí. 'Oku ou fie foaki kiate la koe'uhí na'a Ne fakahoko ha ngaahi mana lahi 'i he'eku mo'ui. 'Oku mau ma'u ha 'api faka'ofa'ofa, 'o lelei ange 'i he fale ko ia ne velá.

KUMI KE LAHI ANGE

Ko e ako'i 'e 'Eletā Leli J. 'Eko Hooki e founiga 'oku tokoni ai e fa'a fakamolemole ke ke laka kimu'a mo 'omi 'a e nongá ki ho'o mo'ui. Lau 'ene pōpoaki 'i he lds.org/go/1196.

Ma'u ha Ngaahi 'Ata lahi ange 'o e Tu'i 'i he lds.org/go/18.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni 'o e Ngāue Fakaetauhí

KO E TAUMU'A TE NE LILIU 'ETAU NGĀUE FAKAETAUHÍ

Neongo 'oku lahi e ngaahi taumu'a 'o e ngāue fakaetauhí, ka 'oku totonu ke tataki 'etau ngaahi feinga 'i he ngāue fakatauhí, 'e ha holi ke tokoni'i e ni'ihi kehé ke nau ma'u ha ului fakafo'iituitui 'oku loloto angé pea hoko 'o tatau mo e Fakamo'uí.

Ihe taimi 'oku tau 'ofa ai he ni'ihi kehé 'o hangē ko ia ne fai 'e he Fakamo'uí, 'oku tau fie tokoni leva kiate kinautolu 'o hangē ko ia na'a Ne faí. 'I He'ene hoko ko e Tauhisipi Leleí, ko Ia 'a e sīpinga taupotu taha 'o e ngāue fakaetauhí 'oku mahu'ingamālié.

'I he'etau fakafenāpasi 'etau ngāue fakaetauhí kiate Iá, 'oku mahu'inga ke manatu'i na'e mahulu ange 'Ene feinga ke 'ofeina, poupou'i, tokoni'i mo faitāpuekiná, 'o laka ia 'i hono feau 'o e fie ma'u vivilí. Na'a Ne 'afio'i mo'oni 'enau ngaahi fie ma'u faka'ahó peá Ne manava'ofa ki he'enau faingata'a'íá. Ko ia na'a Ne fakamo'uí, fafanga, fakamolemole'i, mo akonekina kinautolu. Ka na'e mahulu hake 'a e me'a ia na'a Ne fie ma'u ke faí, 'i hono tokangaekina pē 'o e fie ma'u vivili he 'aho ní (vakai ki he Sione 4:13–14). Na'a Ne finangalo ke muimui ange e ni'ihi ne nau fe'aó kiate Ia (vakai ki he Luke 18:22; Sione 21:22), 'ilo'i Ia (vakai ki he Sione 10:14; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 132:22–24), pea nau a'usia 'enau taumu'a fakalangí (vakai ki he Mātiu 5:48). 'Oku mo'oni e me'a tatau he 'ahó ni (vakai ki he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 67:13).

'Oku lahi e ngaahi founga kehekehe te tau lava 'o tokoni ai ke tāpue-kina e ni'ihi kehé, ka 'i he taimi 'oku hoko ai e tokoni'i 'o e ni'ihi kehé ke nau 'ilo'i e Fakamo'uí mo hoko 'o hangē ko Iá ko e taumu'a aofangatuku 'o 'etau ngāue fakaetauhí, te tau ngāue leva ke a'u ki ha 'aho he 'ikai ke tau toe ako'i ai hotau kau-ngā'apí ke nau 'ilo'i e 'Eikí, he te tau 'ilo'i kotoa Ia (vakai ki he Selemaia 31:34).

Na'e Mahulu Ange Tokanga 'a e Fakamo'uí 'i he Fie Ma'u Vivilí

- Ne ngāue lahi ha kakai 'e ni'ihi ke 'omi honau kaungāme'a kia Sisū ke fakamo'ui mei he mahaki teté. Ko hono aofangatukú, na'e fakamo'ui 'a e tangatá 'e he Fakamo'ui, ka na'a Ne mahu'inga'ia ange 'i hono fakamolemole'i 'ene ngaahi angahalá (vakai ki he Luke 5:18–26).
- 'I hono 'omi 'e he kakaí ha fefine fe'auaki ki he Fakamo'ui, na'e hanga 'e he'ene mapule'i 'Ene fakamala'ia'i iá, 'o fakahaofi fakaesino 'ene mo'uí. Ka na'a Ne fie fakahaofi fakalaumálie foki ia, 'o ne folofola ange ke "alu, pea 'oua 'e toe fai angahala" (vakai ki he Sione 8:2–11).
- Na'e 'oatu e fekau 'a Mele mo Mā'ata kia Sisū 'o kole ke Ne fakamo'ui 'a Hono kaungāme'a ko Lāsalosi. Neongo kuo fakamo'ui 'e Sisū ha kakai tokolahi, ka na'a Ne fakatoloi pē 'Ene hā'ele ki aí kae 'oua kuo mate 'a Lāsalosi. Na'e 'afio'i 'e Sisū e me'a ne fie ma'u 'e he fāmilí, ka 'i hono fokotu'u 'o Lāsalosi mei he maté, na'a Ne fakamāloha ai 'enau fakamo'oni ki Hono tu'unga faka'otuá (vakai ki he Sione 11:21–27).

Ko e hā ha toe ngaahi sīpinga te ke lava 'o tānaki ki he lisi ko 'ení?

'Oku fakataumu'a e "Ngaahi Tefito'i Mo'oni 'o e Ngāue Fakaetauhí" ke tokoni'i kitautolu ke tau ako ke fetauhi'aki—kae 'ikai ko hano vahevahe pē 'o ha pōpoaki 'i he ngaahi 'a'ahí. 'I he'etau 'ilo'i e ni'ihi kuo vahe mai ke tau tokoni'i, 'e ue'i kitautolu 'e he Laumālie Mā'oni'oni ke tau 'ilo'i e pōpoaki te nau fie ma'u, makehe mei he'etau tokangá mo e manava'ofá.

Ko e Hā 'e Lava Ke Tau Faí?

Kapau ko 'etau taumu'á ke tokoni'i e ni'ihi kehé ke nau hoko 'o hangē ko e Fakamo'ui, 'e liliu ai e founiga 'etau ngāue fakaetauhí. Ko ha ngaahi founiga 'ení 'e lava ke tataki ai 'e he mahino ko 'ení 'etau ngaahi feinga ngāue fakaetauhí.

Fakakaukau 1: Fakafehokotaki e Tokoni'ki he Fakamo'ui

'Oku mahu'inga 'etau faifeinga kotoa ke fai lelei, ka te tau lava 'o fekumi ki ha ngaahi faingamálie ke fakalahi ai 'etau tokoní 'aki 'etau fakafehokotaki ia ki he Fakamo'ui. Hangē ko 'ení, kapau 'oku puke ha fāmili 'okú ke ngāue fakaetauhí ki ai, 'e ala tokoni ha ki'i me'atokoni, ka 'e ala liuliunga ho'o fakahaa'i faingofua ho'o 'ofá, 'aki ho'o fakamo'oni ki he 'ofa 'a e Fakamo'ui kiate kinautolú. 'E ala fakahounga'i ho'o tokoni 'i he ngaahi ngāue 'i tu'a, kae mahalo 'e toe mahu'ingamálie ange ia 'o ka fai fakataha mo ha tāpuaki 'o e lakanga fakataula'eikí.

Na'e ako'i mai 'e Eletā Nila L. 'Enitaseni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá: "'E lava 'e ha taha loto lelei 'o tokoni'i ha taha ke ngaahi ha fo'i va'e, 'ave hano kaungā-loki ki he toketaá, ma'u me'atokoni ho'atā mo ha taha 'oku loto mamahi, pe malimali mo fakalea fiefia holo ki ha taha.

"Ka 'e fakanatula pē e fakalahi atu e ngaahi ngāue tokoni mahu'inga ko 'ení, 'e ha taha ia 'oku muimui ki he 'uluaki fekaú."¹

Fakakaukau 2: Tukutaha ho'o Tokangá 'i he Hala 'o e Fuakavá

'I he fuofua lea 'a Palesiteni Lásolo M. Nalesoni ki he kāingalotú he'ene hoko ko ha Palesiteni 'o e Siasí, na'á ne pehē ai, "Nofo ma'u 'i he hala 'o e fuakavá."

'E hanga 'e hono fakahoko mo tauhi 'o e ngaahi fuakavá, 'o "fakaava e matapā ki he tāpuaki fakalaumālie mo e faingamālie kotoa pē 'e ala ma'u.²

'I he'etau hoko ko e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 'oku papitaiso mo hilifakinima kitautolu pea tau ma'u e me'afoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oní. 'Oku ma'u e lakanga fakataula'eikí 'e he kau mēmipa tangata mo'ui tāú. 'Oku tau ō ki he temipalé ke ma'u hotau 'enitaumení pea mo sila'i fakataha hotau ngaahi fāmilí ke ta'engata. 'Oku mahu'inga e ngaahi ouau faifakamo'ui ko 'ení mo e ngaahi fuakava 'oku kaunga ki aí, ke tau hoko 'o hangē ko Iá kae lava ke tau nofo mo la.

Te tau lava 'o fai ha fatongia mahu'inga 'i hono tokoni'i e ni'ihi kehé 'i he hala ko iá, 'aki 'etau tokoni'i kinautolu ke nau tauhi 'enau ngaahi fuakavá mo teuteu ke fai ha ngaahi fuakava 'i he kaha'ú.³ Te ke tokoni fēfē ki he fakafo'ituitui pe ngaahi fāmili 'okú ke ngāue ki aí, ke nau ma'u e ouau hoko 'oku nau fie ma'u? 'E ala 'uhinga 'ení ki he tokoni ke mateuteu ha tamai ke ne papitaiso hono 'ofefiné, fakamatala'i e ngaahi tāpuaki 'o e fuakava hoko 'e fai, pe vahevahé e ngaahi founiga ke ma'u ai ha a'usia 'oku mahu'ingamālie angé 'i hono fakafo'ou 'etau ngaahi fuakavá lolotonga hono ma'u 'o e sākalamēniti.

Fakakaukau 3. Fakaafe'i mo Poupo'u

Kapau 'e fe'unga ke fai, fealea'aki mo e ni'ihi 'okú ke tokanga'i, 'o fakau'aki mo 'enau fakauluí mo 'enau feinga ke anga faka-Kalaisi angé. 'Ai ke nau 'ilo'i honau mālochinga 'okú ke mātā mo faka'ofo'ofa'ia aí. Feinga ke 'ilo'i e tafa'aki 'oku nau ongo'i 'e lava ke nau fakatupulakí pea talanoa ki he founiga te ke ala tokoni aí. (Ki ha fakamatala lahi ange 'i he fealea'aki mo kinautolu 'okú ke ngāue fakatauhí ki aí, vakai ki he "Fealélea'aki Fekau'aki mo 'Enau Ngaahi Fie Ma'u," *Liahona*, Sepitema 2018, 6–9.)

'Oua 'e manavasi'i ke fakaafe'i kinautolu ke nau muimui ki he

Fakamo'uí pea tuku ke Ne tokoni'i kinautolu ke nau a'usia honau tu'unga fakalangí. 'E lava ke liliu mo'ui e fakaafe ko 'ení, 'i he taimi 'e fakahaa'i fakataha ia mo ho'o falala kiate kinautolú, kae pehē ki ho'o tui kiate Iá.

Ngaahi Founga 'e Ono Te Tau Lava 'o Tokoni'i e Ni'ihi Kehé ke nau Fakalakalaka ke A'u kia Kalaisí

Ko e ngaahi tokoni 'eni ki hono poupou'i e ni'ihi kehé ke fakalakalaka e mo'u'i i he hala 'o e fuakavá. (Vakai *Malanga'aki Eku Ongoongolelei*, vahe 11, ki ha toe ngaahi fakakaukau.)

1. Vahevahé. Lea mo'oni mo fakahangatonu kau ki he founa kuo tokoni'i ai koe 'e he Fakamo'u'i i ho'o feinga ke ofi ange kiate Iá, 'i hono mo'ui'aki e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei neongo e ngaahi faingata'a.

2. Palōmesi ange ha ngaahi tāpuaki. 'Oku fie ma'u 'e he kakaí ha 'uhinga mahu'inga ke nau liliu ai, 'o mahulu hake he ngaahi 'uhinga ke 'oua te nau liliú. 'E lava ke 'omi 'e he ngaahi tāpuaki 'oku fekau'aki mo ha ngāue, ha fakalotolahi 'oku mālohi (vakai ki he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 130:20–21).

3. Fakaafe. 'Oku hanga 'e hono mo'ui'aki e tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei, 'o 'omi ha fakamo'oni 'oku mo'oni (vakai ki he Sione 7:17) pea 'oku iku ia ki ha ului 'oku loloto angé.⁴ 'E ala kau 'i he meimeい fengāue'aki kotoa pē ha fakaafe faingofua ke fai ha me'a 'e tokoni ke nau tupulaki ai.

4. Palani fakataha. Ko e hā 'oku fie ma'u ke hoko ma'anautolu ke ola lelei ai 'enau tauhi 'enau tukupā ke liliú? Te ke lava fēfē 'o tokoni? 'Oku kau nai ai ha taimi tukupau?

5. Poupou. Kapau 'e tokoni, pea fa'ufa'u ha founa fetokoni'aki ko ha kakai te nau lava 'o tokoni ke fakalotolahia e fakafo'ituitu'i ke ne lavame'a. 'Oku tau fie ma'u kotoa ha taha ke ne faka'ai'ai kitautolu.

6. Muimui'i. Vahevahé ma'u pē 'a e fakalakalaká. Tukutaha ho'o tokangá 'i he palaní kae fakalelei'i 'o ka fie ma'u. Fa'a kātaki, vilitaki, mo loto lahi. 'E fie ma'u ha taimi kae hoko e liliú.

Fakaafe ke Ngāue

Fakakaukau ki ho'o ngaahi feinga ngāue fakaetauhí—'o tatau pē pe 'oku si'isi'i pe lahi—'e lava tokoni'i ai e ni'ihi kehé ke toe loloto ange 'enau ulu'i pea nau hoko ai 'o hangē ko e Fakamo'u'i.

Vahevahé Ho'o Ngaahi A'usia

'Omi ho'o ngaahi a'usia 'i ho'o ngāue fakaetauhí ki he ni'ihi kehé pe 'i he'enau ngāue fakaetauhí atu kiate koé. 'Alu ki he liahona.lds.org pea lomi'i 'i he "Submit an Article or Feedback." ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Neil L. Andersen, "A Holier Approach to Ministering" (Brigham Young University devotional, Apr. 10, 2018), 3, speeches.byu.edu.
2. Russell M. Nelson, "I He'etau Laka Fakataha Atu Kimu'a," *Liahona*, 'Epeleli 2018, 7.
3. Vakai ki he Henry B. Eyring, "Ngaahi 'Ofefine 'i he Fuakava," *Liahona*, Mē 2014, 125–28.
4. Vakai ki he David A. Bednar, "Ului ki he 'Eikí," *Liahona*, Nōvema 2012, 106–109.

MARY KEPT ALL THESE THINGS, FAILE HOWARD LYON

Mele

ko e Fa'ē 'a Sīsuú

Ko e talanoa kia Melé ko ha fakamanatu tu'uloa ia 'o e ngaahi
mahu'inga mo e ngaahi tāpuaki 'o e tu'unga fakaākongá.

Fai 'e Gaye Strathearn

Tokoni Palōfesa ki he Ngaahi Fofolola 'o e Kuonga Mu'á,
'Univēsiti Pilikihami 'longí

Ko Mele, fa'ē 'a Sīsuú, ko e taha ia 'o e kau fefine toko si'i ne fakamatala ki ai 'i he folofolá pea mo e toko taha pē na'e kikite'i 'ene mo'uí mo e ngāué 'i ha laui senituli kimu'a pea fā'ele'i (vakai, 1 Nīfai 11:15, 18; Mōsaia 3:8; 'Alamā 7:10).¹ 'Oku 'omi 'e he kau fa'u tohi he Fuakava Fo'oú 'o e Mātiu, Ma'ake, Luke, mo Sioné, ha ngaahi fakalika pē ki he'ene mo'uí mo e ngāué koe'uhí 'oku nau nofotaha mo'oni 'i he Fakamo'uí. Ka na'e foaki 'e he siasi faka-Kalisitiane he kuongamu'á kia Mele 'a e hingoa ko e *theotokos*, ko e "tauhi pe fa'ē 'a e 'Otuá"² ko ha fakamanatu 'o e konga mahu'inga 'okú ne fakahoko foki 'i he palani 'a e Tamaí.

Kuo tohi 'e 'Eletā Pulusi R. Makongikí (1915–85) 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'o pehē: "Te tau lava nai 'o lea fakahikihiki'i 'a ia kuo tāpuekina 'e he 'Eikí 'i he kotoa 'o e kakai fefiné? Na'e 'i ai ha Kalaisi pē taha, mo e Mele pē 'e taha. Na'a na faka'e'i'eiki mo ma'ongo'onga 'i [he maama fakalaumālié], pea na'e tomu'a fakanofo kinaua ki he ngāue na'a na fakahokó. Te tau lava pē 'o fakakaukau 'e fili 'e he Tamaí 'a e laumālie fefine ma'ongo'onga tahá ke hoko ko e fa'ē 'o hono 'Aló, 'o hangē ko 'ene fili 'a e laumālie tangata hangē ko iá ke hoko ko e Fakamo'uí. . . . 'Oku totonu ke tau . . . faka'apa'apa'i 'a Mele 'aki 'a e lāngilangi tatau ko ia 'oku 'a'aná."³

'Oku 'omi 'e he fakamatala 'a Luke ki he talanoa 'o e Fakahā kia Melé (vakai, Luke 1:26–56) ha faingamālie ke tau

fakahounga'i lelei ange ai e finemui fisifisimúá ni. Fakafou 'i he'ene ngaahi fetalanoa'aki mo Kepaleli mo 'Ilisapetí, 'oku tau vakai ki ha finemui 'oku feinga ke maa'usia mo mahino hono uiui'i makehe mei he 'Otuá. Kuo pau pē na'e tō mamafa e mafatukituki 'o e ui ko iá ki ha taha kei si'i fau, ka na'a ne fakavaivai'i loto fiemālie hono lotó ki he Tamaí. 'Oku fakamanatu mai 'e hono talanoá kiate kitautolu 'oku 'afio'i 'e he 'Otuá 'Ene fānaú kotoa pē pea 'okú Ne ui 'a e kakai tangata mo fafine angamaheni ke nau kau 'i ha ngaahi founiga makehe ke tokoni ki hono langa Hono pule'angá. Na'a ne hoko ko e fuofua ākonga 'a Sīsuú pea ko ia 'okú ne hoko ko ha tā sīpinga kiate kinautolu kotoa pē 'oku fili ke muimui kiate Iá.

Nāsaleti: 'Api 'a Melé

Ko e pangó, 'oku 'ikai fakahā mai 'e he Fuakava Fo'oú ha me'a kau ki he ongomātu'a 'a Melé, hono fā'ele'i, pe ko ha me'a kau ki he'ene mo'uí 'i Nāsaletí. 'Oku fakamatala'i 'e Luke 'a Nāsaleti ko ha *polis*, 'a ia 'e lava 'o liliu ko ha kolo, ka 'oku 'ikai hangē ia ha feitu'u mahu'ingá. Mavahe mei he Fuakava Fo'oú, 'oku 'ikai 'asi 'a Nāsaleti 'i ha toe fakamatala kae 'oua kuo a'u ki he faka'osinga 'o e senituli hono uá AD.

'Oku tau 'ilo'i na'e tu'u 'a Nāsaleti 'i ha tafungofunga 'i he tafa'aki ki lalo 'o Kālelí, 'o hanga hifo ki he Tele'a Sesililí, maile 'e 65 (km 'e 105) 'i he fakatokelau 'o Selusalemá. 'Oku fakahaa'i mai 'e he ako ki he kuongamu'á na'e hangē ange 'a Nāsaleti he senituli 'uluakí ha ki'i koló kae 'ikai ko ha kolo lahi, mo ha kakai fakahofuoa ki he toko 400–500.⁴ Makehe mei ha ni'ihī toko si'i, ne faingata'a'ia e tokolahi 'o e kakai 'i Kālelí ke nau

mo‘ui ‘i he‘enau hoko ko e kau ngāue monomono, tauhi monu manu, toutai, mo e ngoue‘i e kelekelé ke ma‘u ha me‘atokoni ma‘a honau fāmilí mo totongi ‘enau tukuhaú. Na‘e ‘ikai ha ‘ākolo ‘i he koló; ‘oku ‘ikai ha fakamo‘oni na‘e ‘i ai ha ngaahi hala valitā pe ngaahi langa fakahisitōlia, pe na‘a nau faka‘ao-nga‘i ha ngaahi koloa lelei hangē ko e māpelé, maka mahu‘ingá, pe tā valivali ‘i he ngaahi falé, pe ma‘u ‘i he falé ha me‘a ngaahi kai maka.⁵ Ko e ongo fale senituli ‘uluaki kuo kelí ‘oku hangē ia ha fale fō taha fakaonopooni loki ua, ‘ato ‘aki ha hulu mōmoa, mo ha ki‘i ‘ata‘atā.⁶ ‘Oku fokotu‘u mai ‘e he ngaahi founiga telió mo ha ngaahi konga maka lahe ‘e ni‘ihi ko e kakai aí ko e kau Siu kae ‘ikai ko e kau Senitaile.

Neongo he ‘ikai lava e ngaahi ‘ilo ko ‘ení ‘o fakatotolo fakahangatonu kia Mele pe ko hono fāmilí, ka nau ‘omi ha fakakaukau ‘o ‘ene mo‘ui ‘i Nāsaletí: ko ha ta‘ahine faka‘ofa ‘oku mo‘ui ‘i ha ki‘i kolo he tuku‘utá, mama‘o mei he senitā fakalotu ‘o Selusalemá mo hono temipalé, taki lotu faka‘ei‘eikí, mo e koloa‘iá. Na‘a mo ‘ene kei si‘i, pau pē na‘á ne ngāue mo ‘ene fa‘eé mo e kau fafine kehe ‘o e koló, ‘o lalanga tupenu, feime‘atokoni, tānaki fefie, ‘utu vai mei he tangikē vai ‘a e fāmilí ‘oku keli ki laló pe ngaahi vaikeli ‘a e koló, mo e ngāue ‘i he ngoué—ke tokoni ke mo‘ui hono fāmilí he ‘aho takitaha.

Uiui‘i ‘o Melé

‘Oku kamata e talanoa ‘a Mele ‘i he tohi ‘a Luké ‘aki e hā mai ‘a e ‘āngelo ko Kepalelí, ko e ‘āngelo tatau pē na‘e hā kimu‘a kia Sākalia ‘i he temipalé (vakai, Luke 1:11, 19, 26). ‘I he taimi ‘oku hā mai ai ‘a Kepalelí, ko Melé ko ha finemui na‘e fakama‘u ke malí mo Siosefa (vakai, Luke 1:27). Neongo ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo pe na‘e ta‘u fiha ‘a Mele he taimi ko iá, ka ‘i he kuonga mu‘á na‘e malava pē ke fokotu‘utu‘u e aleapau malí kimu‘a pea matu‘otu‘a fakatu‘asinó. Ko e hā mai ko ia ‘a Kepalelí mo fakahā ko Mele ‘oku “ofeina lahi,” pea “oku ‘iate koe ‘a e ‘Eiki,” ‘oku “monu‘ia ‘i he fefine fulipé,” pea fakatatau ki he Liliu ‘a Siosefa Sāmita ‘o e Luke 1:28, na‘e “[fili]” ia (vakai foki, ‘Alamā 7:10) kuo pau foki ne tupu ai ha puputu‘u pea na‘a mo e tailili ‘ia Mele. Te tau lava pē ‘o fakakaukauloto ki he‘ene ngaahi fakakaukau he momeniti ko iá, ka ‘oku pau pē ne kau ai ha ngaahi fehu‘i hangē ko e, “Ko e hā ‘oku lau ai ‘e he ‘Otuá ‘oku ou ‘monu‘ia ‘i he fefine fulipé?” Ko e hā ‘oku ‘ofeina lahi [ai au ‘e he ‘Otuá] pea ‘oku ‘uhinga koā ia ki he hā?” “Ko e hā na‘e fekau‘i mai ai ‘e he ‘Otuá ‘a Kepaleli kiate aú kae ‘ikai ko e kau finemui kehe ‘i Nāsaletí, pe ‘i Selusalemá?” ‘Io, na‘á ne ha‘u mei he fale ‘o Tēvitá (vakai,

Luke 1:32; Loma 1:3), ka na‘e ‘ikai fu‘u mahu‘inga ia ki he tu‘unga ngāue faka-Lomá. Hili kotoa iá, ko ha finemui pē ia mei ha fāmili faka‘ofa, ne nofo ‘i ha kolo ‘ikai mahu‘inga. Hangē ko ia na‘e fehu‘i ‘e Nataniela kimui angé, “E tupu ha lelei mei Nāsaleti?” (Sione 1:46).

‘Oku ‘ikai tali ‘e Kepaleli ‘a e ngaahi fehu‘i ne ala faka-kaukau ki ai ‘a Melé mo nofo ‘i hono lotó. Ka ‘okú ne hono atu mo ‘ene pōpoakí: te ne tu‘itu‘ia ‘i ha tamasi‘i, ka ‘oku ‘ikai ko ha tamasi‘i pē. ‘E ui ‘ene tamasi‘i ko e “Alo ‘o e Fungani Ma‘olungá” pea te ne ma‘u “a e nofo‘a ‘o ‘ene tamai ko Tēvitá” (vakai, Luke 1:32–33). ‘I hono fakalea ‘e tahá, na‘e talaange ‘e Kepaleli kia Mele ‘e fakatou hoko hono fohá ko e ‘Alo ‘o e ‘Otuá mo e Mīsaia ne tala‘ofa maí. Kapau na‘e puputu‘u mo manavahé ‘a Mele kimu‘a peá ne ma‘u e tala ko ‘ení, te tau lava pē ‘o fakakaukauloto ki he‘ene ngaahi ongo fakaeloto hili iá.

Tau fakakaukau angé ki ha tefito‘i mo‘oni ‘e taha ‘oku ako‘i mai ‘e he konga ko ‘eni ‘o e talanoa ‘o Melé fekau‘aki mo e tu‘unga fakaākongá. Ko e palani ‘a e ‘Otuá kia Melé na‘e ‘ikai ko ha me‘a ia na‘á ne kole! Na‘e hā mai ‘a Kepaleli kia Sakalia koe‘uhí na‘á ne lotua mo ‘Ilisapeti ha‘ana tama ‘i he mana, ka na‘á ne hā kia Melé ‘i ha tūkunga kehe ‘aupito: ‘o ‘ikai ke fakahoko ha kole, ka ke fakahā e finangalo ‘o e ‘Otuá ma‘aná. ‘I he panaki ‘ene malí, mahalo pē na‘e fakakaukau ‘a Mele ki he malava ke ma‘u ha fānau ‘i he kaha‘ú. Ka neongo na‘e ‘i ai ha ‘amanaki lahi ki he misaiá ‘i he tui faka-Siú he senituli ‘uluakí, ‘e fakakaukau nai ‘a Mele ko iá ko ha finemui faka‘ofa mei Nāsaletí, te ne hoko ko e fa‘e ‘a e Mīsaia? Mahalo pē ‘ikai. Ko e fakakaukaú ‘oku fa‘a fie ma‘u ‘e he ui ‘o e tu‘unga fakaākongá ha ngaahi liliu ki he ngaahi palani ‘o ‘etau mo‘ui fakatāutahá.

‘Oku nofotaha e lekooti ‘a Luké ‘i he ngaahi fanonganongo ‘a Kepalelí pea mo ‘Ilisapeti. Ka ‘oku ‘i ai ha ngaahi taimi ‘e tolū ‘oku fakahā ai ‘e Mele ‘ene ngaahi fakakaukaú mo e ongó.

Ko ha Fehu‘i Ne Ue‘i Fakalaumālie

Ko e ‘uluakí ko ‘ene fehu‘i kia Kepalelí, “E fēfē ai ‘a e me‘á ni, he ‘oku ‘ikai te u ‘iloa ha tangata?” (Luke 1:34). ‘I he fakakaukau ki he ngaahi tūkungá, ‘oku ‘uhinga lelei pē ‘a ‘ene fehu‘i. ‘Okú ne fakamanatu ki he kau laukongá ‘a e fehu‘i ‘a Sakalia, “Te u ‘ilo ‘i he hā ‘a e me‘á ni? [i.e., ‘e ma‘u ‘e ‘Ilisapeti ha fohá]” (veesi 18). Ka neongo ‘oku fakahaa‘i ‘e he‘ene fehu‘i ha lotoveiveiua fekau‘aki mo e tali ‘a Kepaleli ki ha lotu na‘e fai ‘e Sakalia tonu ki he ‘Otuá, ‘oku fekumi e fehu‘i ‘a Melé ki ha

Na'e hā e 'āngelo ko Kepaleli kia Mele pea mo e pōpoaki fakafo ko ia na'ā ne "monū'ia 'i he kakai sefine fulipē" pea te ne feitama'i e 'Alo 'o e 'Otuá.

fakamahino fekau'aki mo e finangalo 'o e 'Otuá kiate iá. 'Oku angamaheni pē ke 'i ai ha ngaahi fehu'i 'i he taimi 'oku pole'i ai 'e he ngaahi fakaafe 'a e 'Otuá ke hiki'i hake 'e he kau ākongá 'enau ngāuē pea mavahe mei he fakafiemalié, pea 'oku iku e ngaahi fehu'i ue'i fakalaumālié ki he fakahaá.

'Oku ma'u mai e tali 'a Kepaleli ki he fehu'i 'a Melé 'i ha konga 'e tolu:

1. 'Uluakí, 'okú ne fakahā kia Mele, “E hoko mai 'a e Laumālie Mā'oni'oní kiate koe” (veesi 35). Ko e Laumālie Mā'oni'oní 'a e mālohi 'oku fakahoko totonu ai 'e he kau ākonga 'i he kuonga kotoa pē honau ngaahi uiui'i. Na'e ako'i 'e Palesiteni Tōmasi S. Monisori (1927–2018) 'o pehē, “Manatu'i ko e ngāuē ni 'oku 'ikai ko ha'ata ngāue pē.” Ko e ngāue ia 'a e 'Eikí, pea 'i he taimi 'oku tau fai ai e ngāue 'a e 'Eikí, 'oku 'i ai leva 'etau totonu ki he tokoni 'a e 'Eikí. Manatu'i ko ia ia 'oku ui 'e he 'Eikí 'okú Ne fakafe'unga'i.⁷ 'Oku 'oange leva 'e Kepaleli kia Mele ha fakamatala 'oku fekau'aki pau mo hono tūkungá: “Pea 'e fakamalu koe 'e he mālohi 'o e Fungani Mā'olungá.⁸ pea

ko ia foki 'e 'i ai 'a e hako mā'oni'oní te ke fā'ele'i ko e 'Alo 'o e 'Otuá” (veesi 35).

2. Uá, 'oku fakahā 'e Kepaleli kia Mele kau kia 'Ilisapeti, ko ha taha 'oku feitama fakafo tatau, neongo 'oku 'ikai faitatau (vakai, veesi 36). Ko e feitama 'a 'Ilisapetí ko ha faka'ilonga ia kia Mele 'oku 'ikai ke ne tuenoa, ka 'oku 'i ai ha taha 'oku ne ongo'i e me'a 'okú ne fouá.
3. Tolú, 'oku fakahā ta'etoe veiveiu 'e Kepaleli, “He 'oku 'ikai ha me'a 'e faingata'a ki he 'Otuá” (veesi 37). Na'e fakahoko 'e he 'Otuá e ta'emalavá 'i he taimi na'e tu'itu'ia ai 'a 'Ilisapetí.⁹ Ko e fanonganongo 'a Kepaleli ko ha fakamanatu ia ki he kau ākonga 'i he kuonga kotoa pē 'i he taimi 'oku tau tali ai ki he ngaahi fakaafe 'a e 'Otuá, 'e lava ke hoko ha ngaahi mana.

Ko e Loto-fiemālie 'a ha Ākongá

‘I he'eku fakakaukaú, 'oku fakafofonga'i 'e he tali hono ua 'a Mele 'i he talanoá, 'a e tukupā mo e fakakaukaú 'a ha ākongá: “Vakai, ko e kaunanga au 'a e 'Eikí; ke hoko mai kiate au 'o hangē ko ho'o leá” (Luke 1:38). 'Oku fokotu'u mai 'e he

'Oku fetuiaki e ngaahi talanoa 'a Mele mo 'Ilisapetí 'i he'ena fe'ofa'akí mo e fetokoni'akí 'i ha taimi 'o e faingata'á.

"kaunangá" kuo fili 'e Mele ke tali e ui kuo fai 'e he 'Otuá kiate iá. Ko e fakamatalá ni ko ha founiga faitatau ia 'o e me'a 'e lea 'aki 'e hono Fohá 'i Ketisemaní, "oua na'a fai hoku lotó, ka ko e finangalo 'o'oú" (Luke 22:42). Neongo 'oku ngali mahino 'i he tu'unga ko 'eni 'o 'ene fonongá, 'oku 'ikai lava ke mahino kiate

ia e me'a kotoa pē 'e fie ma'u meiate iá—'oku kikite'i ange 'e Simione kimui ange “e tui pea 'asi 'a e heletā 'i ho laumālié foki" (Luke 2:35)—ka neongo ia, 'oku fili 'a Mele ke laka ki mu'a 'i he tui.

"Pea na'e 'alu 'a e 'āngeló 'iate ia" (Luke 1:38). 'I he taimi 'oku mavahe ai 'a Kepalelí, 'oku nofo toko taha 'a Mele. Neongo ko ha me'a 'e taha ki ha ākonga ke ne fai e ngaahi fakahā hangē ko iá 'i he 'ao 'o ha talafekau fakalangi, ko e hā 'okú ne fái he puli ko 'eni e 'āngeló? 'Okú ne fakamatala'i fēfē e 'usíá ni ki he'ene mātū'á? kia Siosefá? Ko e hā 'a e mole fakatāutaha kiate ia kapau na'e 'ikai ke nau tui pe ko e kakai 'o Nāsaletí kiate ia? 'E lava ke faingata'a he taimí ni 'ene feohi mo e kakaí 'i Nāsaletí.

Ko ia 'okú ne manatu ki he konga ua 'o e tali 'a Kepaleli ki he'ene fehu'í mo e ngaahi fononga ki he 'api 'o 'Ilisapetí. 'Oku toe fakataha'i e ongo 'uluaki talanoa 'a Luké. 'I he fakafe'iloaki pē 'a Mele kia 'Ilisapetí, na'e "hopohopo 'a e tama 'i hono manavá; pea fakafonu 'a 'Ilisapeti 'i he Laumālie Mā'oni'oní: Pea na'e lea 'aki 'e ia 'a e le'o lahi, 'o ne pehē, 'Okú ke monū-'ia koe 'i he fefine kotoa pē pea 'oku monū'ia mo e fua 'o ho manavá" (Luke 1:41–42). Na'e poupou'i 'e he'ene fakafe'iloaki ne tataki 'e he Laumālié, 'a e me'a na'e 'osi fakahā 'e Kepaleli kau ki he tu'unga monū'ia 'o Mele 'i he kakai fefiné. 'Oku ma'u henri 'e Mele ha fakamo'oni hono ua ki hono uiui'i, ka na'e hoko mai pē ia hili 'ene tali loto fiemālie 'a e uí.

Ko e fakamatala kia Mele mo 'Ilisapetí ko ha fakamanatu ia 'o e ongo tafa'aki ma'ongo'onga 'i he mo'ui 'a e kau ākonga 'i onopóní. Ko ha fakamanatu ia 'o e feohi mahu'inga 'i he uhuhongga 'o e Fine'ofá he funga māmaní: 'oku fakataha mai e kakai fefine ta'u kehekehe 'i he ngaahi tu'unga kehekehe 'o e mo'ui ke fepoupou'aki mo fetokoni'aki 'i he ngaahi taimi 'o e faingata'á. Ko ha fakamanatu foki ia 'oku 'ikai li'aki 'e he 'Otuá 'a kinautolu 'okú Ne uí 'i honau ngaahi taimi faingata'á ka 'okú Ne fa'a tali 'aki hono 'ō'ofaki kinautolu 'i he uma 'o e ni'ihí kehe foki kuó Ne uí.

Ko e Hiva Fakafeta'i a Melé

'Oku 'iloa e lea faka'osi 'a Melé ko e Hiva Fakafeta'i pea ko 'ene fakahaa'i ia 'o e fiefiá 'i he'ene tali ki he lea 'a 'Ilisapetí. 'Okú ne fakahaa'i 'ene ngaahi ongo fekau'aki mo e me'a kuo hoko 'i he'ene mo'ui mo fakahaa'i 'ene mahino fo'ou ki hono tu'unga 'i he palani 'a e 'Otuá. Ko e 'uluakí mo e mahu'inga tahá 'okú ne ongo'i ke fakahikihiki'i, fakafeta'i, mo fakalāngi-lang'i hono 'Otuá, 'a ia 'okú ne fiefia ai ko hono Fakamo'uí (vakai, Luke 1:46–47). 'Okú ne vakai 'i he'ene a'usíá ki he

‘alo’ofa ta’etukua ‘a e ‘Otuá, ‘i he fo’i mo’oni ko ia na’á Ne fili ha taha “vaivai” hangē ko iá (vakai, veesi 48–50) pea mo e fo’i mo’oni foki ko ia kuó Ne fili ia ke ne fakahoko ha konga mahu‘inga ‘i hono fakahoko e fuakava faka-‘Épalahamé (vakai, veesi 54–55).

“Pea na’á na nonofo [‘Ilisapeti] mo Mele ‘i he māhina nai ‘e tolu, pea toki ‘alu ia ki hono falé” (veesi 56). Na’e mateuteu ange ‘a Mele he taimí ni ke fakahoko ‘a hono uiui‘i fakalangí.

Ko e Sípinga ‘a Mele Ma’atautolú

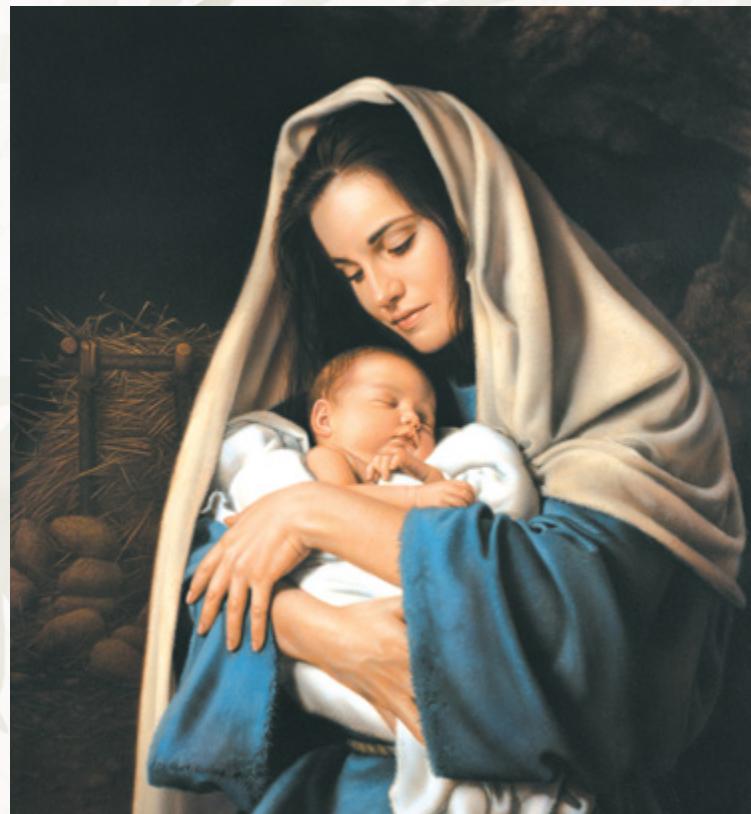
‘Oku ‘ikai kau e kau ākonga ‘i onopōní ‘i he talanoa ‘o Melé ‘i he anga fakafonuá mo e ta’u ‘e 2,000 fakatou’osi. Ka neongo ia, ko e talanoa kia Melé ko ha fakamanatu tu’uloa ia ‘o e ngaahi mahu‘inga ‘o e tu‘unga fakaākongá. ‘Oku ‘amanaki mai e ‘Otuá ki He‘ene kau muimuí ke nau tali e ngaahi fakaafe ‘okú Ne fai kiate kinautolú. ‘Oku fakamanatu mai ‘e Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni “Kuo kole ma’u pē ‘e he ‘Otuá ki He‘ene fānau ‘o e fuakavá ke nau fai e ngaahi me’a faingata‘á.”¹⁰ Na’e ‘ikai toe makehe ‘a Mele, pea pehē mo kitautolu. Ko ‘etau polé ke ma’u ‘a e tui ke fakavaivai‘i hotau lotó kiate Ia, ke tali ‘Ene uí ‘aki ‘a e tui ‘e poupou‘i kitautolu ‘e Hono Laumālié ‘i He‘ene ngāué. ‘Oku fakamanatu mai foki ‘e Poni H. Kōtoni, ko e Palesiteni Lahi ‘o e Kau Finemuí, “te tau lava ‘o fai ‘a e ngaahi me’a ‘oku faingata‘á,” peá ne toe tānaki mai, “ka te tau toe lava foki ‘o fai ia ‘i he fiefia.”¹¹

‘I he‘etau hoko ko e kau ākonga ‘i onopōní, ko e hā ‘e hoko ko ‘etau Hiva Fakafeta‘í? Te tau fakahaa‘i fēfē ‘etau fiefia ‘i hotau ‘Otuá? Te tau fakahaa‘i fēfē e hulu fau ‘o ‘Ene ‘alo’ofá ‘i he‘etau mo’u? Te tau ‘ilo fēfē ‘a e ngaahi founiga ke fakafiefia‘i ai hotau tafa‘aki ‘i hono fakahoko e fuakava faka-‘Épalahame ‘i hotau kuongá? Mahalo ko ha ni’ihi pē ‘eni ‘o e ngaahi founiga te tau lava ‘o ako mei he talanoa fakaofo ‘o Melé ‘i he tu‘unga fakaākongá. ■

MA’U’ANGA FAKAMATALÁ

1. ‘Oku mahino foki kia Mātiu ko Melé ko e fakahoko ia e kikite ‘a ‘Isaia ki ha taaupo’ou te ne ‘omi ha foha ko ‘Imanuela hono hingoá (vakai, ‘Isaia 7:14). Ko ‘ene kupu‘i lea “ha taaupo’ou” ‘oku to’o ia mei he liliu faka-Kalisi ‘o e ‘Isaiá he senituli hono uá BC, ‘a ia na’e fakaāaonga‘i ‘e he kau Kalisitiane he kuonga mu’á pea ‘oku fakaāaonga‘i ‘i he Pulusinga ‘a Kingi Sēmisi ‘o e ‘Isaia 7:14.
2. ‘I he tatau 1830 ‘o e Tohi ‘a Molomoná, ‘oku fakamatala‘i foki ‘e he 1 Nifai 11:18 ‘a Mele “ko e fa‘e ia ‘a e ‘Otuá.”
3. Bruce R. McConkie, *Mortal Messiah*, 4 vols. (1981), 1:326–27, footnote 4.
4. Vakai, James E. Strange, “Nazareth,” *Anchor Bible Dictionary*, 4:1050; Jonathan L. Reed, *Archaeology and the Galilean Jesus: A Re-examination of the Evidence* (2002), 131.

5. Vakai, Reed, *Archaeology and the Galilean Jesus*, 131.
6. Vakai, Ken Dark, “Has Jesus’ Nazareth House Been Found?” *Biblical Archaeology Review*, vol. 41, no. 2 (March/April 2015), 54–63; see also Ken Dark, “Early Roman-Period Nazareth and the Sisters of Nazareth Convent,” *The Antiquities Journal*, vol. 92 (2012), 37–64.
7. Thomas S. Monson, “Duty Calls,” *Ensign*, May 1996, 44.
8. Ko e lea faka-Kalisi ‘oku liliu ko e “tokanga‘i” (*episkiazō*) ko e fo’i lea tatau pē na’e fakaāaonga‘i ‘i he liliu faka-Kalisi ‘o e Fuakava Motu‘á ke fakamatala‘i e ‘ao na’e ‘alu hifo ‘i he tāpanekalé ‘i he taimi na’e ‘osi af. ‘Okú ne fakamatala‘i e nāunau ‘o e ‘Eikf.
9. Na’e folofola ‘aki ‘e he ‘Eikf e me'a tatau kia ‘Épalahame ‘i he taimi na’á ne ‘ilo ai mo Sela te na ma’u ha tama ‘i hona ta’u motu‘á (vakai, Sēnesi 18:14; Loma 4:19–21).
10. Russell M. Nelson, “Tu‘u Ko ha Kau Nofotu‘i Mo’oni,” *Liahona*, ‘Okatopa 2016, 49.
11. “Bonnie H. Cordon: Palesiteni Lahi ‘o e Kau Finemuí,” *Liahona*, Mē 2018, 129.

Sione

Ko e Ākonga Na'e 'Ofa ai 'a Sīsuú

'Oku fakamatala e ngaahi tohi 'i he Fuakava Fo'oú 'oku fekau'aki mo Sione 'Ofeiná, ko ha faiako mo e sīpinga fakatou'osi ia ki hotau tu'unga fakaākongá.

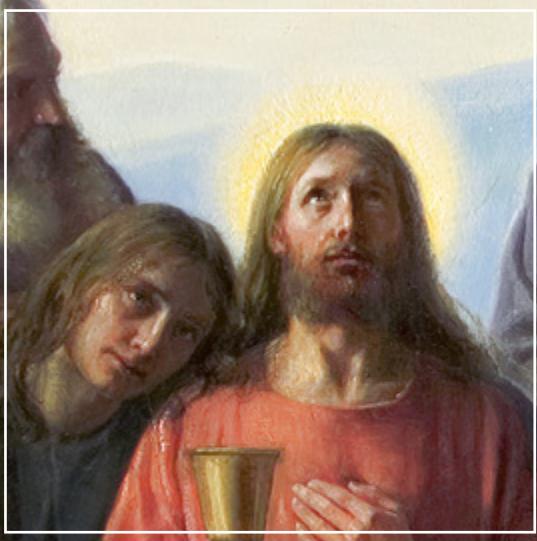
Fai 'e Eric D. Huntsman

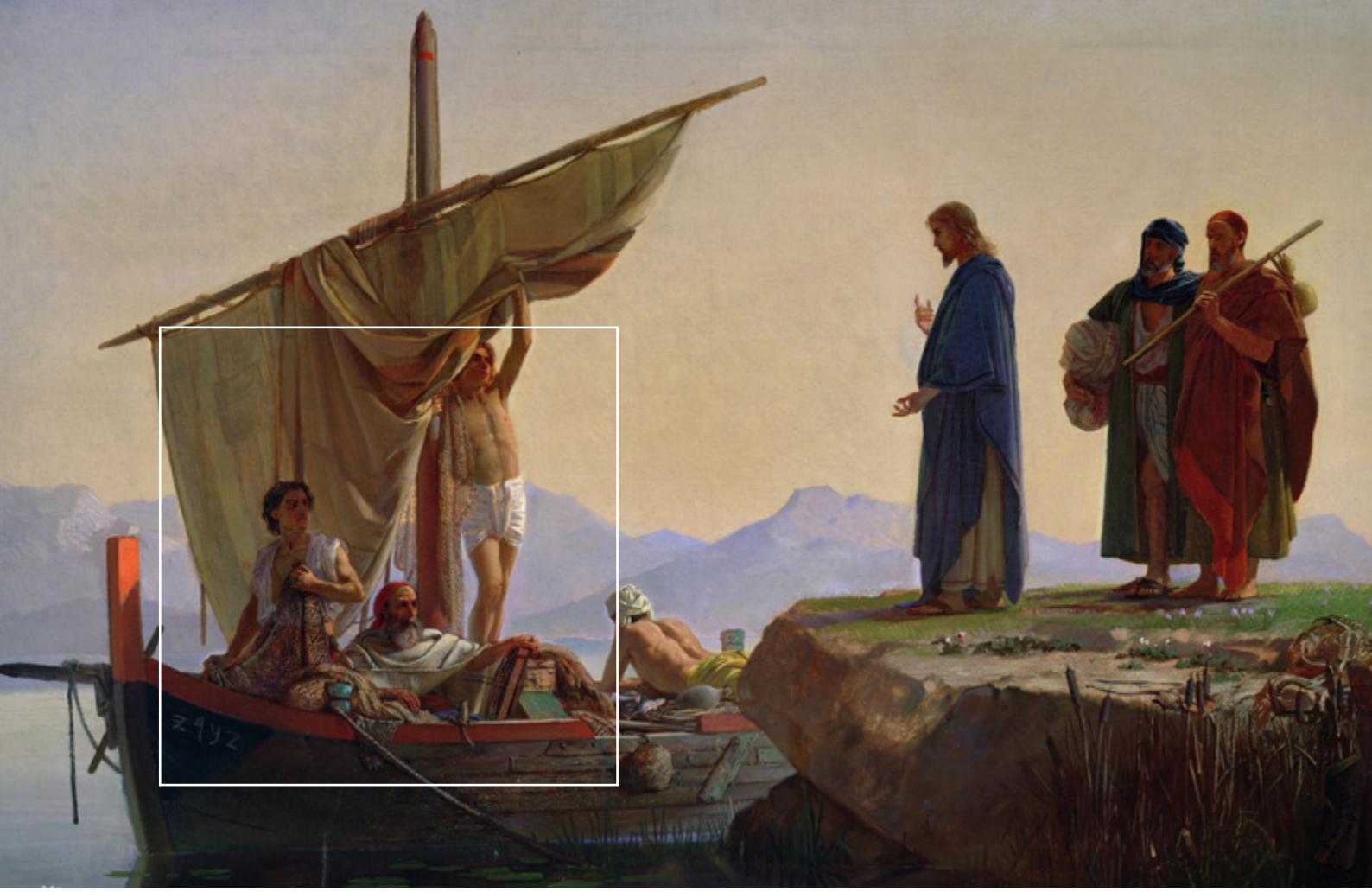
Palōfesa ki he Ngaahi Fofolola 'o e Kuonga Muá, 'Univēsiti Pilikihami 'longí

Hili 'a Pitá, mahalo ko Sioné 'oku 'iloa lelei taha 'i he fuofua Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Ua 'a Sīsuú. Na'a ne nofo mo hono tokoua ko Sēmisí fakataha mo Pita 'i ha ni'ihi 'o e ngaahi momeniti mahu'inga taha 'i he ngāue fakafaifekau 'a e Fakamo'uí he māmaní, pea 'okú ne fakafekau'aki mo e ngaahi tohi kehekehe 'e nima 'i he Fuakava Fo'oú.¹ 'Oku fokotu'u mai 'ene vāofi fakatāutaha mo e 'Eikí 'i he Sione 13:23: "Pea na'e fa'aki ki he fatafata 'o Sīsuú 'ene ākonga 'e toko taha, na'e 'ofa ai 'a Sīsuú." 'I he fakalau 'a e taimí, 'oku fakahaa'i 'e he tā valivali faka-Kalisitiané 'a e tā 'o Sioné, ko ha talavou 'oku 'olunga ki he uma 'o e Fakamo'uí. Ko e tupu'anga 'eni 'o hono hingoa makehe, ko e Sione 'Ofeiná, ka 'oku fakahaa'i 'e he'ene fakamo'oní mo e ngāue fakafaifekaú ha ngaahi tafa'aki 'o e tu'unga fakaākongá te tau lava kotoa 'o vahevahé.

Sione, Foha 'o Sēpetí

'Oku 'uhinga e hingoa faka-Hepelū 'a Sione ko e *Yohanan*, "“Oku ‘alo‘ofa 'a e 'Otuá.” Ko e lahi taha 'o e fakaikiiki 'oku tau 'ilo kau kiate iá 'oku ma'u ia mei he 'uluaki Kospipeli 'e tolú, 'a ia 'okú ne tala e talanoa 'o e ngāue fakafaifekau 'a e Fakamo'uí 'i he māmaní 'o meimeい mei he fakakaukau tatau. 'Oku nau loto taha kotoa ko Sioné ko e foha ia 'o ha tangata toutai koloa'ia Kāleli ko Sēpeti, 'a ia na'e 'i ai ha'ané vaka pea na'e lava ke ne fakangāue'i ha kau ngāue lau 'aho ke tokoni kiate ia mo hono ngaahi fohá 'i he'enu ngāue. Na'e ngāue fakataha foki 'a Sione mo hono tokoua ko Sēmisí, pea mo e ongo tau-tehina ko Pita mo 'Aniteluú, pea na'e li'aki kotoa 'e he toko faá 'enau pisinisi toutaí 'i he taimi ne ui ai kinautolu 'e Sīsū ke muimui kiate Ia 'i he tu'unga fakaākonga taimi kakató.²

*'I he tali ki he ui 'a Sisuú,
na'e "li'aki /'e Sione mo
Sēmisi] 'ena tamai ko Sēpetí
'i he vaká mo e kau ngāue
kuo ungá, ka na muimui
'iate ia" (Ma'ake 1:20).*

Neongo 'oku 'ikai toe fakamatala e Ngaahi Kospelí kia Sēpeti, ka na'e hoko e fā'e 'a Sēmisi mo Sioné ko ha muimui 'o Sisū, 'i he'ene tautapa kia Sisū koe'uhí ko hono ongo foħá pea mo 'ene 'i ai 'i he Tutukí.³ Na'e fa'a 'iloa e fa'ē 'a Sēmisi mo Sioné ko Sálome, pea mahalo ko ha tokoua ia 'o Mele, ko e fa'ē 'a Sisuú, 'o na tokoua 'aki 'a Sisū pea hoko ko ha kāinga 'o Sione Papitaiso.⁴

Taimi nounou pē hili hono fuofua uí, na'e mamata tonu 'a Sione ki he ngaahi mana mo e ngaahi akonaki lahi 'a e 'Eikí he kuongamu'.⁵ 'I he mamata ki he ngaahi mana ko 'ení mo fakafanongo ki he ngaahi malanga hangē ko e Malanga 'i he Mo'ungá, 'oku 'ikai ha toe veiveiu na'e teuteu'i ai 'a Sione ki he momeniti na'e ui ai ia 'e Sisuú ke hoko ko ha taha 'o 'Ene Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá.⁶ 'I he ngaahi fakamo'oni makehé ni, na'e fa'u ai 'e Pita, Sēmisi, mo Sione ha feohi'anga 'o e kau ākonga vāofi ne nau 'i ai 'i he ngaahi taimi mahu'inga 'o e ngāue fakafaifekau 'a Sisū he māmaní:

- 'I hono fokotu'u e 'ofefine 'o Sailosí, na'e mamata tonu ki he mālohi 'o e 'Eikí ki he maté.⁷
- 'I he Mo'unga 'o e Liliú, 'a ia na'a na mamata ai ki hono fakahā 'a Sisū 'i Hono nāunaú mo

fanongo ki he le'o 'o e Tamaí 'oku fakamo'oni ko Hono 'Alo 'a Sisū 'a ia na'a Ne fiemālie lahi ki aí.⁸

- 'I he Mo'unga 'Olivé 'i He'ene kikite faka'osi fekau'aki mo e ngaahi 'aho faka'osi.⁹
- 'I he Ngoue ko Ketisemaní, 'a ia na'a nau nofo ofi ki ai 'i he kamata 'e he Fakamo'uí 'a 'Ene ngāue ma'ongo'onga 'o e Fakaleleí.¹⁰

Hangē pē ko hono foaki 'e Sisū Kalaisi kia Saimone ha toe hingoa ko *Kifasi* pe Pita, 'a ia 'oku 'uhinga ko e "maká," na'a Ne foaki foki kia Sēmisi mo Sione 'a e hingoa ko e *Poaneasesi*, pe "ngaahi foha 'o e maná."¹¹ Koe'uhí na'a na fehu'i kia Sisū pe 'oku totonu ke nau fekau'i hifo 'a e afi ki ha ki'i kolo 'o e kau Samēlia 'a ia na'a nau fakafisinga'i Iá (vakai, Luke 9:51–56), mahalo na'e fokotu'u mai 'e he hingoa fakatenetene ko 'ení na'a na "ita vave pe loto lahi. Ka neongo ia, 'oku ngalingali ko e hingoá ko ha hanganaki atu ia ki he ngaahi fakamo'oni mālohi te nau hoko ki aí, mahalo ko e hingoa 'o Pitá na'e 'ikai ke ne faka-haa'i hono natula mateaki kae fefeká ka ko 'ene tu'u ma'u mo e mālohi hili e Toetu'u 'a Sisuú".¹²

'I he hā 'a Sione 'i he tohi 'a Ngāuē, 'oku fakahaa'i ia ai ko ha kaungā ngāue ta'eue'ia mo

mālohi ‘o Pita. Na‘e ‘i ai ‘a Sione mo Pita ‘i he‘ene fakamo‘ui e tangata na‘e pipiki ‘i he temipalé, pea na‘á na malanga‘i lototo‘a fakataha ki he kau taki ‘o e kau Sīú ‘i Selusalemá. Na‘e fononga fakataha e ongo ‘Apostoló ki Samēlia ke foaki e me‘aoaki ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oní ki he kau Samēlia na‘e ako‘i mo papitaiso ‘e Filipé.¹³

Ka ‘oku ‘ilo‘i lelei taha ‘i he ngaahi tohi fekau‘aki mo Sioné ko ha fakamo‘oni mālohi ia ki he fakalangi ‘o hono ‘eiki mo e kaungāme‘a, ko Sīú Kalaisí. ‘Oku fakamatala‘i ‘e he ngaahi tohi ko ‘eni he Fuakava Fo‘ou ‘a Sione ko ha faiako mo ha fa‘ifa‘itaki‘anga kiate kitautolu ‘i hotau tu‘unga fakaākongá.

Akonga ‘Ofeina

Ko e mālié, ‘oku ‘ikai teitei ‘asi ‘a Sione ‘i he Kospelí ‘a ē ‘oku pehē talu mei mu‘a ko ia. ‘Oku fakamatala tu‘o taha pē e Kospelí ‘a Sioné ki he ongo foha ‘a Sēpetí, ‘i he vahe faka‘osí, ‘a ia na‘e fetaulaki ai e toko ua ‘i he kau ākonga ‘e toko fitú pea mo e ‘Eiki tote‘tu‘ he ve‘e Tahi Kālelī. Ka na‘a mo ia, na‘e ‘ikai fai ha lau hingoa kiate kinaua. Ka kuo fakahā ‘e he tukufakaholó, ‘o poupou‘i ‘e he ngaahi fakamo‘oni folofola ‘i he folofola hono Fakafoki mai ‘o e ongoongoleleí,¹⁴ ko Sione ‘a e ‘ākonga ‘e toko taha, na‘e ‘ofa ai ‘a Sīsuú ‘a ia na‘e ‘i he ‘Ohomohe Faka‘osí, ko e Tutukí, ko e nge‘esi fonualotó, pea mo e hā faka‘osí ‘a Sīsuú ‘i he Tahi Kālelī.¹⁵

Mahalo na‘á ne hoko foki ko e ‘ākonga kehe‘ ‘a ia na‘e muimui fakataha mo ‘Anitelū kia Sione Papitaisó pea fanongo ki he‘ene fakamo‘oni ko Sīsuú ‘a e Lami ‘o e ‘Otuá (vakai, Sione 1:35–40), pea ‘oku ngalingali ko ia ‘a e ‘ākonga na‘e fakafe‘ao kia Pitá hili hono puke pōpula ‘a Sīsuú mo tokoni kia Pita ke lava ‘o hū ki he fakamaau‘anga ‘a e kau taula‘eiki lahí (vakai, Sione 18:15–16).

I he Kospelí ‘a Sioné, ‘oku fakamatala‘i e ‘ākonga ‘oefiná ko ha kaungāme‘a fakatāutaha mamae‘ a e ‘Eikí. ‘Oku fakamatala‘i ‘a Sione, fakataha mo Mā‘ata, Lāsalosi mo Mele ‘i he Kospelí ko ‘ení ko e tokotaha na‘e ‘ofa ai ‘a Sīsuú (vakai, Sione 11:3, 5). Na‘e fakahaa‘i ‘i hono nofo‘anga he tēpilé lolotonga e ‘Ohomohe Faka‘osí, ‘a e faka‘apa‘apa mo e vāofi foki.

Mahulu atu ‘i he‘ene feohi fakakaungāme‘a mo e Fakamo‘ui, ‘oku fakahaa‘i ia ‘e he ngaahi potufolofola kehe ko ha fakamo‘oni mālohi ki he ngaahi me‘a mahu‘inga ne hoko ‘i he ngāue fakafaifekau ‘a Sīsuú: na‘á ne tu‘u ‘i he ve‘e kolosí ke mamata ki he pekia ‘a e ‘Eikí ko ha feilaulau ki he angahalá, mo mamata ki he toetu‘u ‘a e Fakamo‘ui.

‘Oku tu‘o ua e fakamatala ‘a e Kospelí ‘a Sioné ‘oku fakatefito ia ‘i he mamata tonu ‘a e ākonga ‘oefiná mo fakamamafa‘i ange ‘oku mo‘oni ‘a ‘ene fakamo‘oni,¹⁶ ko ha me‘a ‘oku fenāpasi mo hono toe fakahingoa ‘e Siosefa Sāmita e Kospelí ko e ‘Ko e Fakamo‘oni ‘a Sioné.¹⁷

Ka ‘oku kei alea‘i ‘e he kau mataotaó ‘a e ākonga ‘oefiná, pe ko e ‘Apostolo ia ko Sioné, pea kapau ko ia, ta ko ia ‘a e ma‘u‘anga fakamatala ki he Kospelí, ka ‘ikai ko e tokotaha totonu na‘á ne fa‘ú.¹⁸ Ko e hā leva na‘e ‘ikai fakahā ai hono hingoá, ‘o ‘ikai fakahaa‘i fakahangatonu ko e ‘Apostolo ko Sioné? Mahalo ‘e fakakonga pē ‘a e talí koe-

‘uhí na‘e fakataumu‘a ‘ene ngaahi a‘usiá ki he kakai tui mo e kau ākonga ‘i he kuonga kotoa pē. ‘I he ‘ikai fakahā ia ke ‘ilo‘i, te ne lava ‘o faka‘atā kitautolu ke tau fakakaukauloto ki he‘ene ngaahi a‘usiá, ‘o ako e founa ke ‘ofa ai mo ‘ofa‘i ‘e he ‘Eikí pea ma‘u pē ‘etua fakamo‘oni, ‘a ia ‘oku ui leva ke tau vahevahe mo e ni‘ihī kehē.

Ko e Ngaahi Tohi: 1, 2, mo e 3 Sioné

Hangē ko e Kospelí ‘a Sioné, ko e ngaahi tohi

‘e tolu ne fakahingoa kia Sioné na‘e ‘ikai fakahaa‘i fakahangatonu ai hono hingoá. Ka neongo ia, ko e 1 Sioné, ‘a ia ‘oku lahi ange ke hangē ha fakamatala fakatokateline kae ‘ikai ko ha tohí, ‘oku fekau‘aki vāofi ia mo e Kospelí ‘i hono sīpinga tohí mo e ngaahi kaveingá, ‘a ia ‘oku kau ai e mahu‘inga ‘o e ‘ofa mo e tala‘ofá, ko e ngaahi kaveinga na‘e ako‘i ‘e he Fakamo‘ui ‘i he fakamatala ‘a Sione ki he ‘Ohomohe Faka‘osí.

‘I hono tohi ‘osi e Kospelí, ‘oku kamata e 1 Sioné ‘aki hono fakahā e fakamo‘oni ‘a e tokotaha fa‘u tohí ki he ‘Eiki ko Sīsuú Kalaisí, “[‘a ia] na‘e ‘i ai talu mei he kamata‘angá, ‘a ia na‘a mau ongo‘i, pea mamata ki ai ‘aki homau matá, pea mau vakai pau ki ai, pea ala ki ai homau nimá ki he Folofola ‘o e mo‘ui” (1 Sione 1:1; na‘e tānaki atu e fakamamafá). Makehe mei hono toe faka‘aonga‘i e ngaahi lea kamata ‘o e Kospelí ‘a Sioné, ‘oku fakamamafa‘i ‘e he tokotaha fa‘u tohí ‘a ‘ene fakamo‘oni mālohi, fakatāutaha, mo fakatu‘asino kia Sīsuú Kalaisi, ‘a ia ko e Folofola ‘o e ‘Otuá ‘i he kakanó.

‘Oku hā mahino na‘e ‘i ai ha mavahevahe ‘i he kau Kalisitiane he kuongamu‘á, ‘a ia ko e ni‘ihī ne ‘uluaki fakataumu‘a ki ai e tohí, tupu mei

*“Ko ‘eni ‘a e ākonga ko ia
‘a ia ‘okú ne fakapapau
‘a e ngaahi me‘á ni, ‘o ne
tohi ‘a e ngaahi me‘á ni:
pea ‘oku mau ‘ilo ‘oku
mo‘oni ‘ene fakamo‘oni”
(Sione 21:24).*

ha kulupu na'a nau tali e ngaahi tui hala kau ki he mavahe 'a Sisū mei he Siasí.¹⁹ I he 1 Sioné, 'oku 'ikai ngata pē 'i he hoko e tokotaha fa'u tohí ko ha fakamo'óni; ka ko ha ma'u mafai foki ia na'e ui ke fakatonutonu e tokāteline halá mo sepaki mo e ngaahi fakamanamana ki he tuí mei he ngaahi fili 'o Kalaisí mo e ngaahi laumálie halá (vakai, 1 Sione 2:18–27; 4:1–6). Ko hono misioná foki ke fakalotolahi'i 'a kinautolu na'e kei faivelengá 'aki hono vahevahé ha ngaahi mo'oni mahu'ingamálie fekau'aki mo e 'Otuá mo Kalaisí pea mo e mahu'inga 'o e hokohoko atu 'i he tuí mo e angamá'oni'oni.

'I he 2 mo e 3 Sioné, 'okú ne fakahaa'i ia "ko e motu'a" pea hokohoko atu ke fakamamafa'i e mahu'inga 'o e 'ofá mo e talangofuá pea mo e ngaahi fakatu'utāmaki 'o e kau akonaki loí mo kinautolu 'oku nau faka-fisinga'i e mafai totonu 'o e Siasí.²⁰

'Oku ako'i mai 'e he ngaahi tohi kotoa 'e tolu ko 'ení 'a e mahu'inga 'o e li'oa kia Sisū Kalaisí kuo fakahaa'i maí.

Ko e Fakahaá

Mei he ngaahi tohi 'e nima na'e fakafekau'aki kiate iá, ko e tohi Fakahaá pē 'oku faka'aonga'i tonu ai e hingoa 'o Sioné, ko e tokotaha na'a ne fa'ú, 'o 'asi tu'o tolu 'i he ngaahi veesi he kamatá (vakai, Fakahá 1:1, 4, 9). Makehe mei hono fakahá ko e tamao'eiki ia 'o e 'Otuá, 'oku 'ikai 'omi 'e he tokotaha fa'u tohí ha toe fokotu'u ki hono lakangá pe uiui'i, ka na'e tui e kau Kalisitiane tokolahí 'i he kuongamu'a ko Sione ia, foha 'o Sēpetí.

'Oku fakapapau'i mai 'e he Tohi 'a Molomoná mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá ko e 'Apostolo ko Sioné na'e tuku ki ai ha fekau makehe ke ne ma'u mo hiki e ngaahi me'a-hā-mai na'a ne ma'ú.²¹ Na'e fakataumu'a e tohi Fakahaá, ko ha tohi faingata'a mo fonu 'i he fakataipé, ke fakanonga mo fakafiemálie'i e kau Kalisitiane ne faingata'a ia 'i he fakatangá pe ngaahi faingata'a 'i he kuonga kotoa pē kae fakahaa'i he taimi tatau e fatongia 'o Sisū Kalaisí 'i he kotoa 'o e hisitoliá.

Neongo kuo fokotu'u mai ha ongo 'aho kehekehe ki he taimi na'e hiki ai 'e Sione e tohi Fakahaá—ko ha 'aho kimu'a 'i he AD 60 tupú lolotonga e pule 'a e 'emipola ko Neló mo ha 'aho kimui ange 'i he AD 90 tupú lolotonga e pule 'a e 'emipola ko Tomitiané—na'e hoko fakatou'osi ia hili e fakapoongi 'o Pitá, 'o hoko ai 'a Sione ko e 'Apostolo pule na'e kei mo'uí.

Ka neongo ia, ko hono uiui'i na'e 'ikai ko e ma'u pē mo lekooti e ngaahi me'a-hā-mai 'i he tohí. 'I he taha 'o 'ene ngaahi me'a-hā-mai, na'e talaange 'e ha 'āngelo kia Sione Fakahá ke ne to'o ha ki'i tohi pe takaitainga tohi pea kai ia. Na'e 'uluaki melie ia 'i hono ngutú, pea langa ai hono keté, 'a ia na'e faka'uhinga'i 'e Siosefa Sāmita ko hono fakaofonga'i hono misiona ke tokoni ke tānaki fakataha 'a 'Isileli ko ha konga 'o hono fakafoki mai e ngaahi me'a kotoa pē (vakai, Fakahá 10:9–11; Tokāteline mo e Ngaahi fuakava 77:14). Na'e malava e misiona ko 'ení koe'uhí ko e hokohoko atu e ngāue fakafafekaú 'a Sioné hili hono liliu iá. Neongo e māvahevahé e kau fakaangá, he kuongamu'a mo onopōní, fekau'aki mo e 'uhinga 'o e folofola 'a Sisū kia Pita fekau'aki mo e iku'anga 'o Sioné 'i he faka'osinga 'o e Kosipelí (vakai, Sione

21:20–23), na'e ma'u 'e Siosefa Sāmita ha fakahā 'o fakapapau'i mai ai 'e hoko atu e ngāue fakafafekaú 'a Sioné ko ha tokotaha kuo liliu kae 'oua kuo foki mai e Fakamo'uí (vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 7:1–6). 'I hono fakalea 'e tahá, na'e 'ikai ngata pē 'i he'ene kikite'i e faka'osinga 'o taimí, ka 'oku kau 'i he'ene ngāue fakafafekaú 'ene tokoni ke fakahoko e ngaahi kikite ko 'ení pea pehē ki hono fakamo'oni'i hono fakahoko e ngaahi me'a na'e fakahā kiate iá.

Neongo he 'ikai faka'e'i'eiki pehē 'etau ngaahi ngāue fakafafekaú, ka 'oku ako'i mai 'e he sipinga 'a Sioné 'oku tataki kitautolu 'e he'etau 'ofa kia Sisū Kalaisí ke tau tali hotau ngaahi uiui'i mo e

"Ko 'eni 'oku tau 'ilo ai 'oku tau 'ofa ki he fānau 'a e 'Otuá, 'i he'etau 'ofa ki he 'Otuá, mo e fai ki he'ene ngaahi fekaú" (1 Sione 5:2).

ngaahi faingata'a 'i he mo'uí, neongo pe 'oku ngagli kai melie he taimi 'e ni'ihí.

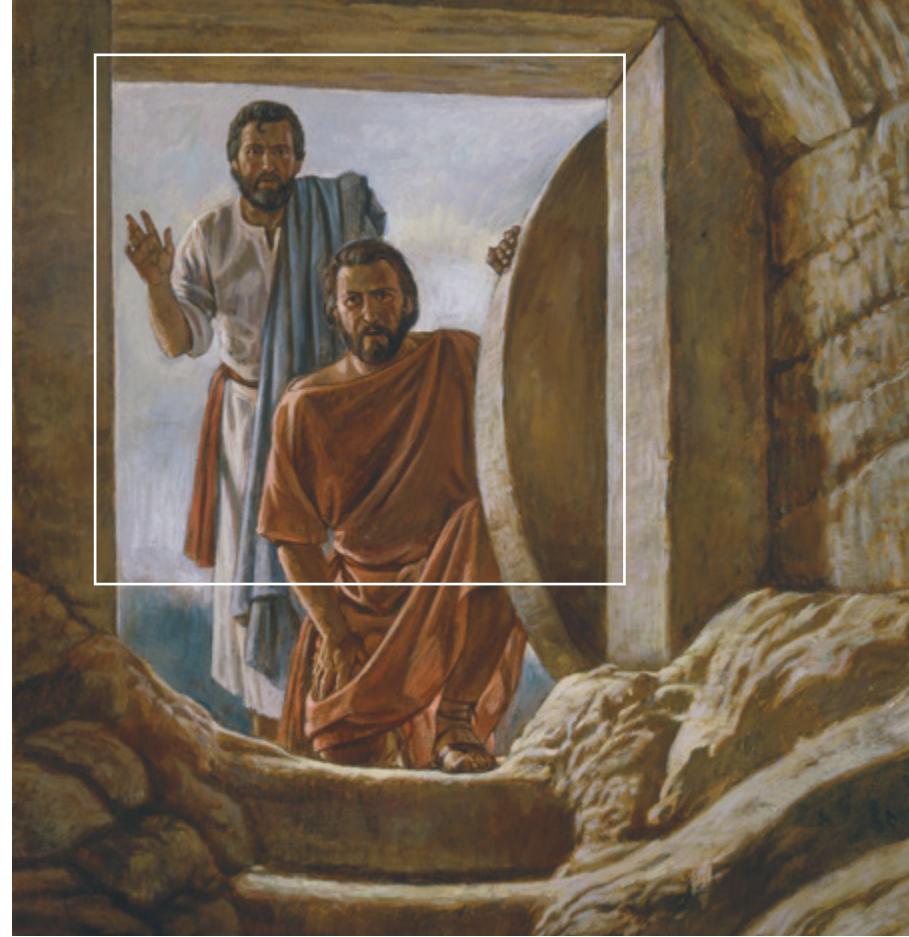
Ko e Hoko ko e Kau Ākonga 'Ofeiná Kitautolu

Na'e hoko 'a Sione ko e taki 'i he fuofua kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Ua 'a Sisú, ko e taha na'e feohi vāofi mo e Fakamo'uí mo fakahoko ha ngaahi fatongia mahu'inga 'i he'ene hoko ko 'Ene fakamo'óni, ko ha taki 'o e Siasí, pea mo ha tangata ma'u fakahā. Ka ko e founiga na'a ne fili ke fakahaa'i ai ia ko e ākonga 'ofeina 'i he Kosipelí 'okú ne faka'atā ia ke hoko ko ha sipinga kiate kitautolu hono kotoa 'i hotau tu'unga fakaākongá. 'Oku tau ako meiate ia 'i he'etau hoko ko e kau muimui 'o Sisū Kalaisí, te tau lava 'o mālōlō 'i he uma 'o 'Ene 'ofá, 'a ia ko e 'ofa 'oku tau

fakatokanga'i lahi taha 'i he ngaahi ouau hangē ko ia na'a Ne fai 'i he 'Ohomohe Faka'osí. Te tau lava foki 'o tu'u fakataipe 'i he ve'e kolosí, 'o fakamo'oni'i na'e pekia 'a Sisú ma'atautolu, pea 'amanaki lelei ke ako ma'atautolu 'oku mo'ui 'a e 'Eikí. Hangē ko Sioné, 'i he'etau hoko ko e kau ākonga 'ofeiná ko hotau uiui'i ke vahevahé e fakamo'oni ko iá mo e ni'ihi kehé, 'o fakamo'oni ki he mo'oni mo fakahoko ha uiui'i pē te tau ma'u kae 'oua kuo toe hā'ele mai 'a e 'Eikí. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Ko e mālié, ko e tohi pē 'a Fakahaá 'okú ne fakamatala fakahangatonu ko Sione na'a ne tohí (vakai, Fakahá 1:1, 4). 'Oku 'ikai fakahā 'e ha taha 'o e Ngaahi Kospipeli, kau ai 'a Sione, pe ko hai na'a ne tohí. Ka neongo ia, 'oku fakahaa'i 'e he tukufaholo faka-Kalisitiane he kuongamu'a 'a e ākonga 'ofeiná 'i he Kospipeli 'a Sioné mo e 'Apostetolo 'i he hingoa ko iá. Ke ma'u ha fealēlea'aki 'i he fakamo'oni, fealēlea'aki 'a e kau mataotao, mo e ngaahi fakakaukau 'i he Fakafoki mai 'o e ongoongolelef fekau'aki mo e me'a ni, vakai ki he fakamatala fika 17. 'Oku pehē mo e tohi 'a 1 Sioné, 'oku 'ikai teitei fakahaa'i e tokotaha na'a ne hikí, ka 'oku fakafehokotaki 'e hono sipinga tolí mo e kaveingá pea mo e Kospipeli 'a Sioné. 'Oku fakamatala e tohi 2 mo e 3 Sioné ki he "ko e motu'a," ka na'e fakafehokotaki kinaua 'e he tukufaholo faka-Kalisitiane he kuongamu'a pea mo e tokotaha na'a ne tohi e Sioné mo e 1 Sioné.
2. Vakai, Ma'ake 1:19–20; vakai foki, Mátii 4:21–22; Luke 5:10–11. 'Oku lototaha e kau mataotao tokolahí na'e 'uluaki hiki e tohi 'a Ma'aké, 'i ha vaha'ataimi he konga loto 'o e AD 60 tupú pea hiki e tohi 'a Mátii mo Luké 'i ha vaha'ataimi 'i he AD 70 tupú pe konga kimu'a 'o e AD 80 tupú. Ko hono olá, 'oku 'uluaki faka'atá 'e he ngaahi fakamo'oni laukonga mei he tohi 'a Ma'aké ke tau vakai ki he founiga na'e fakalahi pe liliu ai 'e Mátii mo Luke 'a e fakamatala kimu'a.
3. Neongo 'oku lekooti 'e he Ma'ake 10:35–37 na'e kole 'e Sémisi mo Sione ke na nofo 'i he tafa'aki to'omata'u mo to'ohema 'o Sisuú 'i Hono pule'angá, 'oku tānaki mai 'e he Mátii 20:20–21 na'e ha'u mo'oni e kole ko 'ení mei he'ena fa'eé. Ki ha fakamatala ki he'ene 'i he Tutukí pea kimui ange 'i he nge'esi fonualotó, vakai, Ma'ake 15:40; 16:1–8; vakai foki, Mátii 27:55–56; Luke 23:49, 55; 24:1–10; mo e Sione 19:25.
4. Ke ma'u ha fakamatala lahi ange ki he ngaahi fakafehokotaki ko 'eni kia Salomé, pehē foki ki ha puipuitu'a lahi ange 'i he famili mo e pisinisi toutai 'a Sépetí, vakai, R. Alan Culpepper, *John, the Son of Zebedee: The Life of a Legend* (2000), 7–23.
5. Vakai, Ma'ake 1:21–31, 40–45; 2:1–12; 3:1–6; vakai foki, Mátii 8:1–4; 9:1–8; 12:9–14; Luke 4:33–39; 5:12–15, 17–26; 6:6–11.
6. Ke ma'u e Malanga 'i he Mo'ungá, vakai, Mátii 5–7. Ke ma'u e uiui'i 'a Sione mo e kau fuofua 'Apostetolo kehé, vakai, Ma'ake 3:13–19; vakai foki, Mátii 10:2–4; Luke 6:13–16.
7. Vakai, Ma'ake 5:37; vakai foki, Mátii 9:23–26; Luke 8:51, neongo 'oku 'ikai fakamatala hingoa 'a Mátii kia Pita, Sémisi, mo Sione.
8. Vakai, Ma'ake 9:2–10; vakai foki, Mátii 17:1–8; Luke 9:28–36.

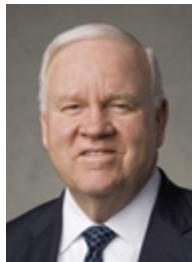
9. Vakai, Ma'ake 13:3–37.
10. Vakai, Ma'ake 14:32–34; vakai foki, Mátii 26:36–38.
11. Vakai, Ma'ake 3:17. 'Oku mahino ko e Poaneasesí ko ha liliu faka-Kalisi ia 'o e faka-Alamea *bene regesh* pe r'm, 'oku 'uhinga ko e "ngaahi foha 'o e mana."
12. Vakai, Culpepper, *John, the Son of Zebedee*, 38–40, 50.
13. Vakai, Ngāue 3:1–11; 4:1–21; 8:14–17.
14. Vakai, Tokateline mo e Ngaahi Fuakava 7; 77; 88:141.
15. Vakai, Sione 13:23; 19:26, 34–35; 20:2–10; 21:1–14, 20–25; vakai foki, Culpepper, *John, the Son of Zebedee*, 57–69.
16. Vakai, Sione 19:35; 21:24–25; vakai foki, Sione 20:30–31.
17. Vakai, *Joseph Smith's New Translation of the Bible: Original Manuscripts*, edited by Scott H. Faulring, Kent P. Jackson, and Robert J. Matthews (2004), 234.
18. Ki ha ngaahi sipinga 'o e ngaahi fealēlea'aki 'a e kau mataotao fekau'aki mo e tu'unga 'o e ākonga 'ofeiná, vakai, Culpepper, *John, the Son of Zebedee*, 72–85, and Raymond E. Brown, *An Introduction to the Gospel of John*, edited by Francis J. Moloney (2003), 189–99. Ki he 'Apostetolo ko Sioné 'i he'ene hoko ko ha ma'u'anga fakamatala pe tokotaha na'a ne hiki e Kospipeli 'a Sioné, vakai, Richard Neitzel Holzapfel, Eric D. Huntsman, and Thomas A. Wayment, *Jesus Christ and the World of the New Testament* (2006), 126–27, and my own recent treatment in "The Gospel of John" in *New Testament History, Culture, and Society* (2018), ed. Lincoln Blumell.
19. Vakai, Raymond E. Brown, *The Epistles of John* (The Anchor Bible, vol. 30 [1982]), 49–55, 71.
20. Vakai, Culpepper, *John, the Son of Zebedee*, 90–95, and Holzapfel, Huntsman, and Wayment, *Jesus Christ and the World of the New Testament*, 274–77.
21. Vakai, Holzapfel, Huntsman, and Wayment, *Jesus Christ and the World of the New Testament*, 281–82, pea tautaufitó ki he 1 Nifai 14:18–27; 'Eta 4:16; mo e Tokateline mo e Ngaahi Fuakava 7:1–3; 77.

Ko e tui kia Sīsū Kalaisi
mo ‘Ene Fakaleleí ko e tui ia
ke utú. Ko e tui ia ‘i Hono
mālohi, kae ‘ikai ko ha‘au.

KO E TUI KIA SĪSŪ KALAISSI
MO ‘ENE FAKALELEÍ KO E TUI IA
KE UTÚ. KO E TUI IA ‘I HONO
MĀLOHI, KAE ‘IKAI KO HA‘AU.

Fai 'e 'Eletā
Wilford W. Andersen
'O e Kau Fitungofulú

Tu'uunga 'e Ua 'o e Tuí

Na'e nofo 'a Lihai mo hono fāmilí 'i he feitu'u maomao-
nganoá 'i ha ngaahi lau 'aho 'i he taimi na'e fakahā ange
foki ki Selusalema ke 'omi e 'ū lau'i peleti palasá meia Lēpaní.
'Oku 'ikai ke tau fa'a fakahīkihiki'i e ongo foha angatu'u 'o
Lihaí, 'a Leimana mo Lemiuela, ka na'á na loto fiemālie mo'oni
ke na 'alu. Na'e fe'unga 'ena tuí ke na 'ahi'ahi'i ia.

Na'e kole 'e Leimana, pea kimui ange mo
Lemiuela mo hono ngaahi tokouá, kia Lēpaní
ke 'oange 'a e 'ū lau'i peletí. Na'e mole mei he
ongo tautehiná 'a e koloa hona fāmilí pea mei-
mei mole mo 'ena mo'uí 'i he'ena feingá. 'I he
taimi ko iá, na'e si'i e tui 'a Leimana mo Lemiuela,
pea na'á na mei fo'i. 'I he fehangahangá, na'e tui
fe'unga 'a Nifai te nau ikuna'i e fakatu'utāmakí
mo e lotofo'i:

"Hangē 'oku mo'ui 'a e 'Eikí, pea hangē 'oku
tau mo'uí, 'e 'ikai te tau ō hifo ki he'etau tamaí
'i he feitu'u maomaonganoá kae 'oua kuo tau fai
'a e me'a kuo fekau 'e he 'Eikí kiate kitautolú.

"Ko ia, tau tui faivelenga mu'a 'i hono tauhi
'o e ngaahi fekau 'a e 'Eikí" (1 Nifai 3:15–16).

Na'e faka'aonga'i leva 'e Nifai 'ene tui lahí,
ma'u e 'ū lau'i peleti 'a Lēpaní, pea toe foki
mo hono ngaahi tokouá ki he'enau tamaí 'i he
feitu'u maomaonganoá.

Hangē 'oku 'i ai ha ongo tu'unga mavahevahe
'o e tuí. Ko e 'uluaki tu'ungá ko e tui ke feingá,

ko e tui ke 'ai 'etau hele tu'usí. Ko e tu'unga hono uá ko e
tui ke fakahokó. 'Oku mahulu hake ia 'i he tui ke 'ai ho hele
tu'usí—ko e tui ia ke utú.

Na'e ma'u 'e Leimana mo Lemiuela 'a e tui ke feingá, ka
na'e ma'u 'e Nifai 'a e tui ke fakahokó. Na'e ma'u 'e Leimana
mo Lemiuela 'a e tui fe'unga ke 'ai 'ena hele tu'usí, ka na'e
ma'u 'e Nifai 'a e tui fe'unga ke utú.

Ko e ki'i faikehekehe he vaha'a 'o e tui ke 'ai ho hele tu'usí
pea mo e tui ke utú te ne 'ai ho'o mo'uí ke kehe ange. 'Oku fie
ma'u ke tau fakatupulaki e tui ke utú, ka tau toe nofo mo 'etau
Tamai Hēvaní pea ke mo'ui lavame'a mo fiefia 'i he māmaní.

Kuo tau ma'u ha ngaahi tala'ofa fakafo mei he 'Eikí—ngaahi
tala'ofa 'o e fiefia mo e nēkeneka 'i he mo'uí ni mo e hakeaki'i
'i he mo'uí ka hokó. Ka 'oku fakahehema e ngaahi faingata'a
mo e ngaahi palopalema 'o 'etau mo'ui faka'ahó ke ne faka'au-
ha 'etau 'amanaki leleí. 'Oku taumama'o 'etau fonua 'o e tala-
'ofá, ngalingali he 'ikai hoko, 'o kamata ai ke tau loto veiveiu.

'Oku tau fakakaukau, "'Oku 'ikai malava ia ke u a'usia e
taumu'a ko iá pe ma'u e tāpuaki ko iá." "Pau pē na'e fakakau-
kau e 'Eikí ki ha taha kehe 'i he taimi na'á Ne fai ai e ngaahi
tala'ofa ko iá."

Mole ke mama'o, na'á Ne fakakaukau kiate kitaua. 'Oku
tau fie ma'u pē 'a e tui fe'unga ke ma'u 'etau ngaahi tāpuakí—
ko ha tui mālohi fau te ne lava 'o liliu 'etau ngaahi tala'ofa 'i he
kaha'ú ke hoko 'o mo'oni 'i he lolotongá. 'Oku tau fie ma'u 'a e
tui ke utú.

Ko e hā koā 'a e tui ko 'ení, mo e founiga te tau lava ai 'o
fakatupulaki iá?

Lotu he ‘aho taki-taha ke tāpuekina koe ‘e he Tamai Hēvaní ‘aki ha ngaahi holi mā‘oni-‘oni ke fakafenā-pasi hotau lotó mo Hono finangaló.

Tui kia Sisū Kalaisi

‘Uluakí, ‘ikai hangē ko e tui ke ‘ai ‘etau hele tu‘usí, ko e tui ke utú ‘oku ‘ikai ko e tui ia ‘iate koé. ‘Oku ‘ikai tatau ia mo e loto falala pē kiate kitá pe tō‘onga fakakaukau leleí. ‘Oku ‘ikai ko e tui ia ‘i ho fāmilí pe ngaahi kaungāme‘á—‘a ia ‘oku nau lelei kotoa. Ko e tui ke utú ko e tui ia kia Sisū Kalaisi mo ‘Ene Fakaleleí. Ko e tui ia ki Hono mālohi, kae ‘ikai ko ha‘aú.

‘I he taimi na‘e ui ai au ko e palesiteni fakasiteiki ‘o e Siteiki Mesa ‘Alesona Melikopá, na‘e fakaafe‘i au mo hoku uaifí ‘e ‘Eletā W. Meki Lōleni, ko ha Taki Mā‘olunga Fitungofulu, ki he ‘ōfisi ‘a e palesiteni fakasiteikí pea fakahoko mai ‘a e uiui‘í. Na‘á ku tali loto vēkeveke ia. Na‘á ne fakaafe‘i leva kimaua ke ma hū ki he loki ‘a e kau aleā‘anga mā‘olungá pea fakakaukau‘i ‘i he fa‘a lotu ‘a e kau tangata ke fokotu‘u ko hoku ongo tokoní. ‘I he‘eku hū ki he lokí, na‘á ku vakai ki he ngaahi tā ‘o e kau palesiteni fakasiteiki kotoa pē kuo nau ngāue ‘i he siteikí kimu‘á talu mei hono fokotu‘ú, pea na‘e tō hifo hoku lotó. Ko ha kau taki mā‘ongo-ongā kinautolu ‘i he Siasí mo e koló fakatou‘osi.

Na‘á ku tafoki ki hoku uaifí peá u pehē ange, “Kefilini, ‘oku ‘ikai ke u tui te u lava ‘o fai ‘eni. ‘Oku ‘ikai ke u lelei hangē ko kinautolú.

Na‘á ne pehē mai, “Oua te ke talamai ia kiate au. ‘Oku totonu ke ke talanoa kia ‘Eletā Lōleni.”

Na‘á ku ‘ohovale ‘i he taimi na‘á ku talaange ai na‘e ‘ikai ke u tui te u lava ‘o fakahoko e uiui‘í, na‘e tali mai ‘e ‘Eletā Lōleni, “‘Oku ou tui ‘okú ke mo‘oni.”

Ka na‘á ne pehē mai leva, “He ‘ikai te ke lava ‘o fai ia Misa ‘Enitaseni, ka ‘e lava ia ‘e he ‘Eikí. ‘Okú Ne ma‘u ‘a e mālohi ke fai ‘Ene ngāue, pea kapau te ke mo‘ui taau mo ngāue mālohi, te Ne fai ia. Te ke sio pē ki ai.”

Pea na‘á Ne fai ia.

Ko e tui ke ‘ai ho hele tu‘usí, ko e tui ia ke feingá. Ko e tui ia ‘iate kitá, pea ‘oku mōlia ia ‘i he faka‘au pē ke faingata‘a angé. Pea ‘oku kamata leva ke tau veiveiuia. Ka ko e tui ke utú ko e tui ia ki he ‘Eiki ko Sisū Kalaisí. He ‘ikai teitei tukulolo ia.

Fakafenāpasi Ho Lotó mo e Finangalo ‘o e ‘Otuá

Ke ngāue ‘aki e tui ke utú, kuo pau ke tau fakapapau‘i ‘oku fenāpasi ‘etau ngaahi holí mo e ngaahi taumu‘á pea mo e finangalo ‘o e ‘Otuá. He ‘ikai teitei lava ke tau ngāue ‘aki e tui ke utú kapau ‘oku ‘ikai hōifua e ‘Otuá ki he ututa‘ú. Kuo pau ke tau fakafenāpasi hotau lotó mo Hono finangaló, kae lava ke tau ma‘u ‘Ene tokoní.

Koe‘uhí ko e palōfita ko Nīfaí ‘i he tohi ‘a Hilamaní ko ha tangata angatonu mo faivelenga ia, ‘oku folofola ‘a e ‘Eikí kiate ia, “Te u tāpuaki‘i koe ‘o ta‘engata; pea te u ngaohi koe ke ke mālohi ‘i ho‘o ngaahi leá mo e ngaahi me‘a te ke fai, ‘i he tuí mo e ngaahi ngāue; ‘io, pea ‘e fai ‘a e me‘a kotoa pē kiate koe ‘o fakatatau mo ho‘o leá.” Ko ha tala‘ofa faka‘ofa‘ofa ia. Pea ‘oku tānaki mai leva ‘e he ‘Eikí, “Koe‘uhí ‘e ‘ikai te ke kole ha me‘a ‘oku ta‘ehoa mo hoku lotó” (Hilamani 10:5).

Pea ‘oku talamai ‘e Molonai e me‘á ni: “Pea kuo folofola ‘a Kalaisi: Kapau te mou tui kiate au te mou ma‘u ‘a e mālohi ke fai ‘a e me‘a kotoa pē ‘oku totonu ke fai ‘iate aú” (Molonai 7:33).

Ko hono fakafenāpasi ‘etau ngaahi holí ki he finangalo ‘o e ‘Otuá, ko ha tomu‘a fie ma‘u ia kae ma‘u e tui ke utú.

‘I he taimi na‘e kei iiki ai hoku ngaahi fohá, na‘a nau va‘inga ‘i he ngaahi timi pasiketipolo ‘i he ako mā‘olungá. Ko e taimi ko eé na‘e fa‘a lotu fakataha ‘enau timí kimu‘a pea kamata e va‘inga takitaha. ‘I he‘eku mamata mei he

mamata'anga va'ingá, na'a ku fa'a fifili pe ko e hā ne nau lotuá. Kapau na'a nau lotua ke ikuna 'i he va'ingá, na'e si'i 'a e tui ke utú 'i he'enau lotu. Na'e hā mahino 'eni 'i he lahi 'o e ngaahi va'inga ne nau 'ulungia aí. Na'e hā mahino na'e 'ikai vahevahe 'e he 'Eikí 'enau holi ko ia ke nau ikuna 'i he va'inga kotoa pē.

'I hono fakalea 'e tahá, 'e tokoni'i kitautolu 'e he 'Otuá ke tau a'usia pē 'a e ngaahi taumu'a 'oku lelei kiate kitautolú. Koe'uhí he 'okú Ne 'ofa 'iate kitautolu, pea 'okú Ne 'afio'i lelei ange 'iate kitautolu e me'a 'e lelei kiate kitautolú. Pea hono 'ikai ke tau hounga'ia ai. 'Oku totonu ke tau lotu he 'aho takitaha ke tāpuekina kitautolu 'e he Tamai Hēvaní 'aki ha ngaahi holi mā'oni'oni ke fakafenāpasi hotau lotó mo Hono finangalo. Kuo pau ke tau ako ke lotu 'o hangē ko ia na'e fai 'e he 'Eikí 'i he Ngoue ko Ketisemaní, ke fakahoko e finangalo 'o e 'Otuá kae 'ikai ko ha'atautolú (vakai, Luke 22:42). Pea ko e taimi pē ia te tau toki lava ai 'o ngāue 'aki e tui ke utú.

'Alu 'o Ngāue

Ko e fie ma'u hono tolu ki he tui ke utú, ko e ngāue. 'Oku fakamahino mai 'e he 'Apostolo ko Sēmisi 'oku mate 'a e tui ta'e 'i ai 'a e ngāue. 'Oku fie ma'u 'a e tuí ki he tui ke 'ai 'etau hele tu'usí, ka ko e tui ke utú 'oku fie ma'u ki ai ha me'a 'oku mahulu atu 'i he tuí. 'Oku tohi 'e Sēmisi 'o pehē, na'a mo e fanga tēvoló 'oku nau tui, pea nau tetetete (vakai, Sēmisi 2:17, 19).

Na'a ku fanongo 'i ha talanoa ki ha tamai na'a ne fakatokanga'i hono 'ofefine si'isi'i tahá 'oku tū'ulutui hono ve'e mohengá, 'o lotu ke malu 'i 'e he Tamai Hēvaní 'a e fanga ki'i manupuná mei he'enau hū ki ha tauhele na'e fokotu'u 'e hono tuonga'ané 'i he tafa'aki ki mui honau 'apí. Na'e faka'au ke hoha'a e tamaí kimui ange he 'aho ko iá. Na'a ne 'ilo ko ha tauhele lelei ia. Na'a ne tokoni ki hono fohá ke langa ia.

Na'a ne pehē ki hono 'ofefiné, "Na'a ku fanongo ki ho'o lotu he pongipongí ni ke malu 'i 'e he Tamai Hēvaní 'a e fanga ki'i manupuná mei he tauhele ho tuonga'ané. "Ka 'i he taimi 'e ni'ihí 'oku hoko e ngaahi me'a fakamamahí neongo 'etau lotu ke 'oua 'e hokó."

Na'a ne tali ange, "Teti, 'oku ou 'ilo'i pē he 'ikai ke ne ma'u ha manupuna."

Na'e pehē 'e he tangata'eikí, "'Oku ou sai'ia 'i ho'o loto tuí." "Ka 'o kapau te ne ma'u ha fanga ki'i manupuna, 'oku ou 'amanaki pē he 'ikai uesia ai ho tuí."

Na'a ne pehē, "Teti, he 'ikai ke ne ma'u ha me'a." "'Oku ou 'ilo he 'ikai ke ne ma'u."

Na'e fehu'i ange 'e he tangata'eikí, "'Oku founga fēfē e lahi pehē ho'o tuí?"

Na'e tali ange 'e hono 'ofefiné, "Koe'uhí ne hili 'eku lotu na'a ku hū ki tu'a 'o 'akahi 'ene ki'i tauhelé 'o movete."

Ko e me'a lelei ke lotua e ngaahi tāpuaki 'a e Tamai Hēvaní. Ka 'i he hili 'etau 'ēmení, 'oku fie ma'u ke tau 'alu 'o ngāue. He 'ikai ke tau 'amanaki ke tataki 'e he 'Eikí hotau 'alungá kapau na'e 'ikai ke tau loto fiemālie ke ue'i hotau va'é. Pe te tau kole kiate Ia ke Ne fai ma'atautolu 'a e me'a te tau lavá mo ia 'oku totonu ke tau fai 'e kitautolú.

Kuo pau ke tau ngāue ke a'usia 'etau ngaahi taumu'a mā'oni'oni, pea kuo pau ke tau ngāue mālohi ke tauhi e ngaahi fekaú. Ko e mālohi mo'oni 'i he'etau ngaahi fuakavá mo e mālohi mo'oni 'i he tui ke utú 'oku 'ikai 'ilo'i ia he taimi 'oku tau 'ilo fakapapau ai 'oku fai pau e 'Otuá ki He'ene ngaahi tala'ofá ka 'i he taimi 'oku tau fakapapau ai ke tauhi 'etau palōmesí. Ko e mo'oni ma'ongo'onga ko iá 'okú ne liliu e ngaahi tala'ofá ki he kaha'ú ki he ngaahi me'a mo'oni he lolotongá. Kuo pau ke tau ngāue.

'Oua te ke lotofo'i 'i ho'o ngaahi tō nounou pe ngaahi fehalákí, kae hokohoko atu ho'o ngaahi ngāue pea loto 'aki. 'Oku 'ikai fie ma'u 'e he tui ke utú ke tau haohaoa, ka 'oku fie ma'u ki ai 'a e vilitakí.

'Oku ou fakaafé'i kimoutolu ke fakatupulaki e tui ke utú. Fokotu'u ma'u ho'o tuí 'i hotau Fakamo'ui ko Sīsū Kalaisí mo 'Ene Fakaleleí. Fakapapau'i 'oku fakafenāpasi ho ngaahi holí pea mo Hono finangalo. Pea 'alu 'o ngāue 'aki ho lotó, iví, 'atamaí, mo e mālohi kotoa, 'o li'oa mo vilitaki ta'etuku. 'Oku 'ikai ha faingata'a, 'ikai ha palopalema, 'ikai ha fakatamaki 'a ia 'e 'ikai tukulolo ki he tui ke utú. ■

Mei ha lea 'i ha fakataha'anga lotu, "The Faith to Reap," na'e fai 'i he 'Univesiti Pilikihami 'Longi—'Aitahoó'i he 'aho 17 Mā'asi 2015.

FAKAHAA'I HO'O TUÍ

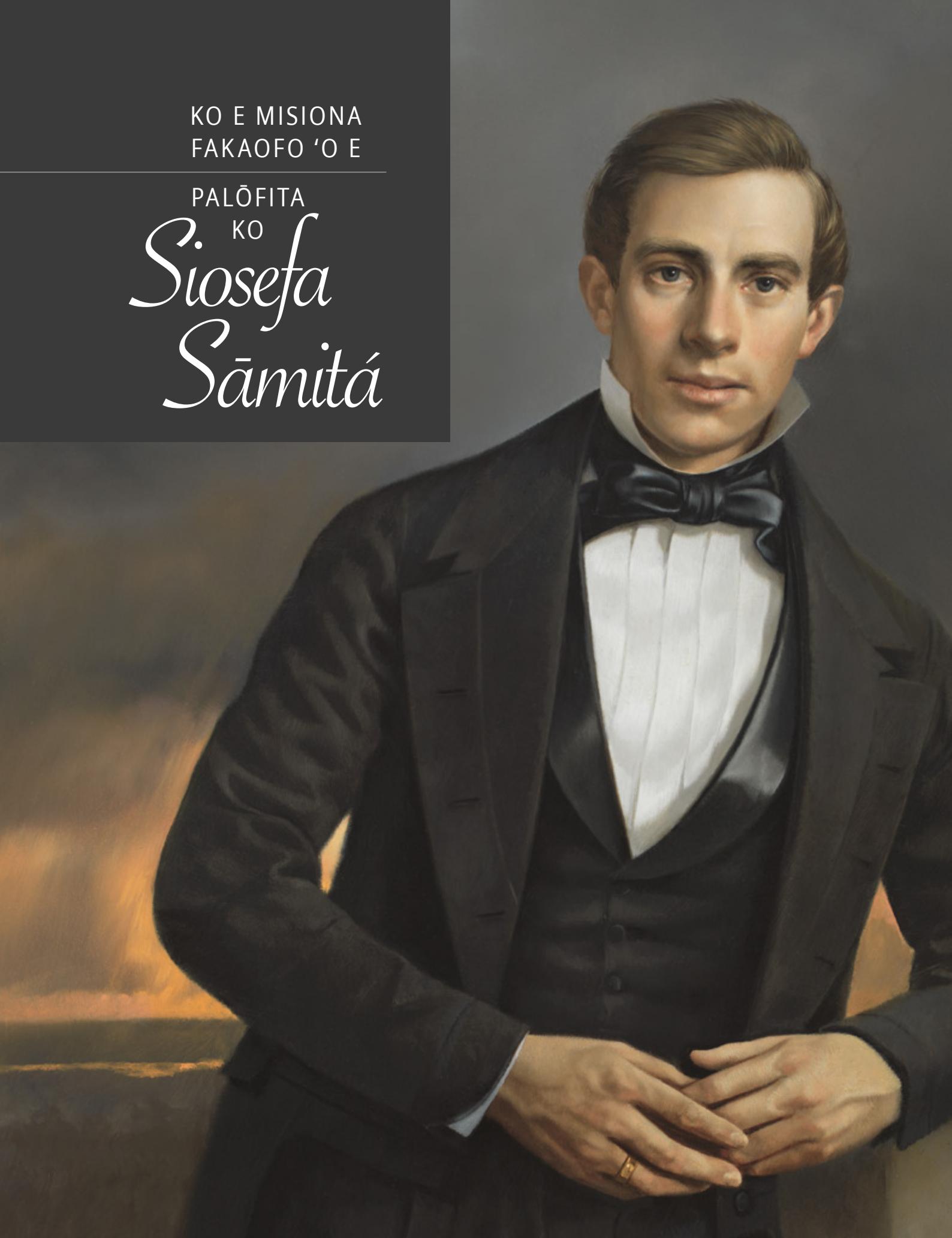
"Ko e Toko Taha pē 'e lava ke malu ma'u pē ai ho'o tuí, 'a ia ko e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí. Pea 'oku fie ma'u ke ke tuku ke hā ho'o tuí!"

Palesiteni Russell M. Nelson, "Tuku Ke Hā Ho'omou Tuí," *Liahona*, Mē 2014, 29–30.

KO E MISIONA
FAKAOFO 'O E

PALŌFITA

S.^{CO}
Siosefa
Sāmitá

Fai 'e
Dallin H. Oaks

Tokoni 'Uluaki i he
Kau Palesiteni
'Uluakí

Na‘e fakahoko
‘e Siosefa
Sāmita ha
me‘a lahi ange
‘i he me‘a ne
mei fakahoko
‘e ha tangata
fakamatelie ‘i
ha ki‘i taimi
nounou. Ko
e fakamatala
pē ‘e lava ‘o
fakahokó
ko e tokoni
fakalangi.

*I he taimi ‘o ‘ene pekiá, ne hoko
‘a Siosefa Sāmita ko e pule kolo
‘o Nāvuú mo e seniale lafitani
‘o e Kautau Nāvuú.*

Kuó u fili ke lea kau kia Siosefa Sāmita, ko e Palōfitá mo e tangatá. ‘I he‘eku lea kau kiate iá, ‘oku ou faka‘amu ke tokoni atu ki ho‘o mahino ki he ngaahi ngāue makehe mo fakaofo na‘e fakahoko ‘e he palōfita ‘o e kuonga fakakosipeli ko ‘ení.

‘Oku mahu‘inga ‘a e kaunga ‘o e ‘iló mo e fakamo‘oni kia Siosefa Sāmitá ki he ngāue faka-faifekaú. ‘Oku tau ‘ilo‘i kotoa pē ‘oku tali ‘e he kau fie-fanongo ‘e ni‘ihí ‘a e ngaahi tefito‘i tokā-teline ‘o e ongoongolelé ka ‘oku ‘ikai ke nau lava ‘o tali ‘a e fo‘i mo‘oni ko ia na‘e hā mai ‘a e Tamaí mo e ‘Aló ki ha ki‘i ta‘u 14, pea na‘á ne liliu ‘a e Tohi ‘a Molomoná pea hoko ko e palōfita ‘oku tau ‘ilo‘i. Ko kinautolu ‘oku faingata‘a ki ai ‘a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá, ‘oku fie ma‘u ke nau ako mei he me‘a ko ‘eni na‘e ako‘i ‘e Palesiteni Lāsolo M. Nalesoní:

“Na‘e tomu‘a fakanofo ‘a e misiona ‘o Siosefa ‘i he matelié. Na‘e tali ‘e he‘ene fakakaukau ma‘a mo ma‘ú ‘a e ngaahi fakahinohino ‘a e ‘Eikí. Ka ‘i he ngaahi tu‘unga mo‘ui fakamāmaní, na‘e ngali ta‘emalava ‘a Siosefa. Pea ko ‘ene ngāue ko e Palōfita ‘o e kuonga fakakosipeli faka‘osi ko ‘ení, ‘oku ngali mātu‘aki ta‘emalava. ‘Oku fakahaa‘i ‘e he sipinga ko ‘ení ha tefito‘i mo‘oni ‘oku fa‘a hoko ‘i he founiga ‘oku ngāue ai ‘a e ‘Eikí: ‘Okú Ne ngāue ‘aki e ni‘ihí ta‘emalavá ke fakahoko ‘a e me‘a ‘oku ta‘emalavá!”¹

‘Oku fu‘u mahu‘inga ke ma‘u ‘e he‘etau kau faifekaú ha fakamo‘oni ki he uiui‘i fakalangi mo e ngāue fakaofo ‘a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá.

Ko ha tokotaha ako ta‘u ‘e 65 au ‘o e mo‘ui ‘a Siosefa Sāmitá. Na‘e fā‘ele‘i au ‘i he 1932, ‘i he toki ta‘u teau pē ‘a e Siasí. ‘Oku ou tui ko ha taha angamaheni au ‘o e

Kāingalotu ‘o e Siasí ‘i he senituli hono ua ko ‘ení. Na‘e ‘ikai ke mau fe‘iloaki mo Siosefa Sāmita, ka ‘oku mau ongo‘i ‘oku mau ‘ilo‘i ia, pea ‘oku mau ‘ofa ‘iate ia ‘o fakafou ‘i he me‘a na‘á ne fakahā mo ako‘í. Ko ha kau fakamo‘oni kimautolu ki he mo‘oni ‘o e kikite fakapunake ko ia “[‘e ‘ilo ‘e ha laui miliona e ‘Tokoua ko Siosefa].”²

I. Siosefa Sāmita, ko e Palōfitá

‘Oku tau ‘ilo kotoa‘a Siosefa Sāmita ko e fuofua palōfita ‘o e kuonga fakakosipeli ko ‘ení, ko e me‘a ngāue ‘a e ‘Eikí ‘i he Fakafoki Mai ‘o e Oongoongolei ‘a e ‘Eikí. Ko e hā na‘e fakafoki mai ‘e he ‘Eikí ‘i he palōfita ko ‘ení? ‘Oku ‘ikai ‘ilo‘i ‘e he Kāingalotu kotoa ‘o e Siasí (mo ha kakai te‘eki siasi ‘e ni‘ihí) ‘a e ngaahi fakamaama mo e tānaki lahi na‘e ue‘i ‘e he ‘Eikí e Palōfita ko Siosefá ke ne fakahoko ki he tokāteline faka-Kalisitiané. Ko ha lisi nounou ‘eni:

- Ko e natula ‘o e Tamaí, ko e ‘Aló, mo e Laumālie Mā‘oni‘oni.
- Ko e ngaahi fatongia fekau‘aki ‘o e kau mēmipa ‘o e Tolu‘i ‘Otuá mo Honau vā mo e tangata fakamatelié.
- Ko e natula ‘o e Hinga ‘a e tangatá.
- Ko e taumu‘a ‘o e tangata fakamatelié ‘i hono fakaa‘u e palani ‘a e Tamaí ki He‘ene fānaú ke ma‘u honau iku‘anga ta‘engatá.
- Ko e fatongia ‘o e Fakalelei ‘a Sisū Kalaisí ‘i hono fakapapau‘i ‘o e mo‘ui ta‘e-fa‘a-maté mo hono ‘omi e faingamālie ki he mo‘ui ta‘engatá.
- Ko e fatongia ‘o e mali fakaemāmani mo ta‘engatá ‘i he palani ‘a e Tamaí.
- Ko e fatongia mahu‘inga ‘o e lakanga fakataula-eikí mo e ngaahi ouaú ‘i he palani ‘a e Tamaí.
- Ko e fatongia mahu‘inga ‘o e ngaahi temipalé mo e ngaahi ouau fakafofongá ‘i he palani ‘a e Tamaí.
- Ko e ‘ilo ko ia ‘oku finangalo e ‘Otuá ke fakamo‘ui e kotoa ‘o ‘Ene fānaú pea ko e taha kotoa pē kuo faifai peá ne mo‘ui ‘i he māmaní ko ‘ení—pe ‘okú ne ‘ilo ‘a Sisū Kalaisí pe ‘ikai—te ne lava ‘o ma‘u ‘a e langi taupotu tahá hili e mo‘ui ni.
- Ko e vā fekau‘aki ‘o e ngaahi ma‘u‘anga mo‘oní kau ki he tangatá mo e ‘univēsi: ‘a e saienisí, folofolá, mo e fakahā hokohokó.

Kuo pau ke poupou ha fa‘ahinga taha pē ‘okú ne ako pea na‘a mo ha konga si‘i pē ‘o e lisi ko ‘ení—‘o tatau aipē pe ‘oku tui pe ta‘etui—‘oku tā ‘e Siosefa

Sāmita e ‘uluafí ‘i he ngaahi fakakaukau fakalotu mahu‘inga mo fo‘ou pea pelepelengesí. Hangē ko ia ‘oku tau lau ‘i he Malanga‘aki ‘Eku Oongoongolelei, na‘e fakafoki mai e kakato ‘o e ongoongolelei ki he māmaní ‘o fakafou ‘ia Siosefa Sāmita.³

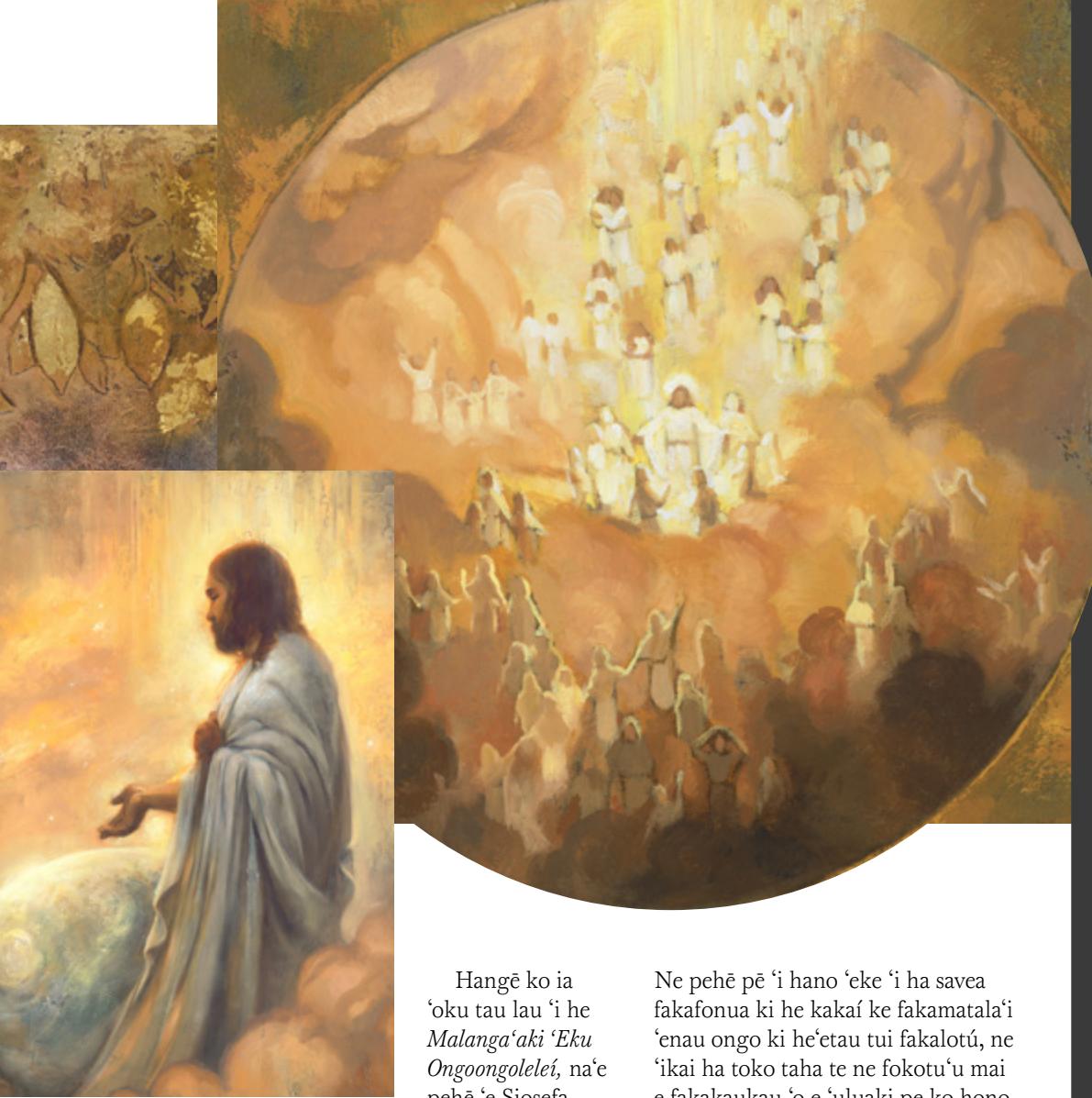
Mahalo na‘á ke fakatokanga‘i ‘oku ‘ikai ‘ohake pau ‘e he‘eku lisi ‘a hono ‘omi ‘e Siosefa ‘a e Tohi ‘a Molomoná, ko ha tohi folofola fo‘ou, ‘a ia ko e ma‘u‘anga ‘o e ngaahi fakakaukau fakalotu fo‘ou lahi ko iá. ‘Oku fie ma‘u ke lave makehe ki he tohi ko iá. ‘Oku talaki ‘e hono hingoá ‘a hono fatongia mahu‘inga tahá: “Ko Ha Fakamo‘oni ‘e Taha ‘o Sisū Kalaisí.” Kae mahulu hake ‘i he fatongia tefito ko iá, ‘oku toe ‘i ai ha ngaahi me‘a lahi ange. Ko e me‘a ‘eni ne lea ‘aki ‘e ha poto fa‘u tohi ‘iloa fekau‘aki mo e tohi:

“‘Oku fokotu‘u mai ‘e he Tohi ‘a Molomoná ha taumu‘a fo‘ou ma‘a ‘Amelika: ke hoko ko ha fa‘unga ‘o e mā‘oni‘oni kae ‘ikai ko ha pule‘anga ‘o e tau‘atāiná. ‘Oku ‘ikai ko e tupulaki ‘a e koloa‘iá mo e tō kehekehé, ka ‘oku taukave‘i ‘e he Tohi ‘a Molomoná ‘a hono tokoni‘i ‘e masivá. . . . ‘Oku ‘ikai ko e pule‘anga lepapuliká, ka ‘okú ne fokotu‘u e pule angatonu ‘a e kau fakamāú mo e ngaahi tu‘í ‘i he malumalu ‘o e fono ‘a e ‘Otuá. ‘Oku ‘ikai ko e tui fakalotu ‘oku taha pē ai ‘a e Tohi Tapú pea ‘ikai tui ki he ngaahi maná, ka ‘oku fakafofonga‘i ‘e he Tohi ‘a Molomoná ‘a e hokohoko ‘o e fakahāá, ngaahi maná, mo e fakahā ki he ngaahi pule‘angá kotoa. ‘Oku ‘ikai ko e veiveiuá, ka ko hono poupou‘i ‘o e tuí; ‘ikai ko e mateaki‘i fonuá, ka ko ha ‘Isileli fakamāmanilahi. ‘Okú ne tomu‘a ‘ilo e faka‘auha ‘o e pule‘angá ‘o ka ikuna‘i ‘e he ‘ofa he koloá, ta‘ofi ‘o e fakahāá, mo e tō‘onga faka-Senitailé ‘a e mā‘oni‘oni, fakahāá, mo ‘Isileli.”⁴

Kae mahu‘inga angé ‘a e me‘a ne toki lea ‘aki ‘e Palesiteni Nalesoni kimú ni fekau‘aki mo e Tohi ‘a Molomoná: ko ia “‘a e me‘angāue ‘e fakahoko ‘aki e tānaki ‘o ‘Isileli kuo tala‘ofa maí.”⁵

*Na‘e fā‘elei‘i ‘a Siosefa
Sāmita ‘i he ‘aho
23 ‘o Tisema, 1805, ‘i
Seiloni, Veamoni, USA.*

‘Oku tā ‘e
Siosefa Sāmita
e ‘uluafí
‘i he ngaahi
fakakaukau
fakalotu
mahu‘inga
mo fo‘ou pea
pelepelengesí.

Hangē ko ia
‘oku tau lau ‘i he
Malanga‘aki ‘Eku
Ongoongolelei, na‘e
pehē ‘e Siosefa
Sāmita ko e Tohi

‘a Molomoná “ko e maka-tu‘u-loto ia ‘o ‘etau tui
fakalotú.”⁶

Ko e tokolahi ‘o kinautolu ‘oku ‘ikai ko ha
Kāingalotu ‘o e Siasí, ‘oku ‘ikai ke nau ‘ilo‘i ‘a e
tokoni lahi ‘a Siosefa Sāmita ki he fakakaukau ‘o e
tui fakalotú. Na‘e ‘ilo ‘e Keuli Lolenisi ko ha tokotaha
fetu‘utaki ke ‘ilo e ngaahi fakakaukau ‘a e kakaí, ‘i
ha fakatotolo fakafonua ‘iloa, ‘oku meime ko e vaeua
‘o e kakai ‘i he‘ene fakatotoló na‘a nau fakakaukau
ko e Kāingalotu ‘o e Siasí ‘oku nau fakamavahevahe‘i
kinautolu, fakamisiteli pea ‘i ai ‘enau “ngaahi tui ngali
kehe.”⁷ ‘I he‘ene fehu‘i kiate kinautolu ne faka‘eke‘eké,
“Ko e hā e me‘a mahu‘inga taha ‘oku taukave‘i ‘e he
tui faka-Māmongá?” ko e toko taha pē ‘i he toko fitu
te ne lava ‘o fakamatala‘i ha me‘a ‘oku ofiofi ki he
fakakaukau ‘o e fakafoki mai ‘o e ongoongolelei pe
ko hono toe fokotu‘u ‘o e ‘uluaki tui faka-Kalisitiané.

Ne pehē pē ‘i hano ‘eke ‘i ha savea
fakafonua ki he kakaí ke fakamatala‘i
‘enau ongo ki he‘etau tui fakalotú, ne
‘ikai ha toko taha te ne fokotu‘u mai
e fakakaukau ‘o e ‘uluaki pe ko hono
fakafoki mai ‘o e tui faka-Kalisitiané.⁸

‘Oku fakamanatu mai ‘e he ngaahi
me‘á ni kiate kitautolu kuo pau ke ‘oua
na‘a tuku ‘etau kau faifekaú ke nau
pehē ‘oku fu‘u ‘ilo lahia ‘etau tui faka
lotú. Mahalo kuo fanongo ‘a kinautolu
‘oku nau ako‘i ‘i he fo‘i lea Māmonga,
ka kuo pau ke ‘oua na‘a fakakaukau e
kau faifekaú kuo mahino ki he toko
lahi tahá ‘a e ngaahi tefito‘i mo‘oni
tefito ‘o ‘etau tui fakalotú.

II. Siosefa Sāmita, ko e Tangatá

Ko ha ngaahi fakakaukau fakataau
taha eri fekau‘aki mo e mo‘ui fakaofo
‘a Siosefa Sāmitá.⁹ Ko e Siosefa Sāmita
na‘á ku ‘ilo ‘i he‘eku fekumi faka
taautahá, ‘o lahi taha pē ‘i “Ilinoisí,

‘Ameliká, ko ha tangata tu‘ukimu‘a—kei talavou, ongo‘i ngofua, pea mohu founa, pea ne ‘ofeina pea faingofua ke feohi mo hono kaka‘i nau fa‘a ui ia ko e “Tokoua ko Siosefá.” Ko e me‘a mālie fekau‘aki mo ‘ene kei talavoú ko ‘ene ngāue fakaepalōfitá. Na‘á ne ta‘u 14 ‘i he taimi ‘o e ‘Uluaki Mata Me‘a-Hā-Máí, 21 ‘i he‘ene ma‘u e ‘ū lau‘i peleti koulá, pea ta‘u 23 pē ‘i he kakato ‘ene liliu e Tohi ‘a Molomoná (si‘i ange ‘i he ‘aho ngāue ‘e 60).

‘Oku laka hake ‘i he vacua ‘o e ngaahi fakahā ‘i he‘etau Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, ne foaki mai ia ‘i he palōfita ko ‘ení ‘i he‘ene kei ta‘u 25 pe si‘i angé. Na‘á ne ta‘u 26 ‘i hono fokotu‘u ‘o e Kau Palesi-tenisi ‘Uluakí pea lahi si‘i pē ‘i he 33 ‘i he‘ene hola mei hono tuku pōpula ‘i Misulí pea hoko atu ‘ene takimu‘a ‘i he Kāingalotú. Na‘á ne ta‘u 38 pē mo e konga ‘i hono fakapoongi ía.

Lolotonga ‘o ‘ene mo‘ui taimi nounouú, na‘e a‘usia ‘e Siosefa Sāmita ha ngaahi faingata‘a fakamatelie ‘o laka hake ‘i ha tokolahí. Fakafuofua ki hono ta‘u fitú nai, na‘á ne tofanga ‘i ha tafa matu‘aki fakamahí mo‘oni ‘o hono va‘é. Koe‘uhí ko e masiva ‘o hono fāmilí, na‘e si‘isi‘i ‘aupito e tu‘unga fakaako na‘á ne ma‘ú, pea ‘i he‘ene kei talavoú na‘e pau ai ke ne ngāue ‘i ha ngaahi houa lahi ke tokonaki ma‘á e fāmilí. Na‘e ‘ohofí fakatu‘asino ia ‘i ha ngaahi taimi lahi. Lotolotonga ‘ene feinga ke fakahoko ‘a e fatongia kāfakafa ‘o hono uiui‘i topupatú, na‘e pau ke ne ngāue ko ha tangata faama pe tangata fefakatau‘aki koloa ke ma‘u mo‘ui ai ‘a hono fāmilí. Na‘á ne fai ‘eni ta‘ekau ai ‘a e ngaahi me‘afoaki fakalaumālie fakaofa na‘á ne pouaki ia ‘i hono uiui‘i fakaepalōfitá. Na‘e fakahā kiate ia ‘e he ‘Eikí, “he ‘ikai te ke ma‘u ha mālohi ‘i he ngaahi ngāue fakaemāmaní, he ‘oku ‘ikai ko e ngāue ia kuo ui koe ki ai” (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 24:9).

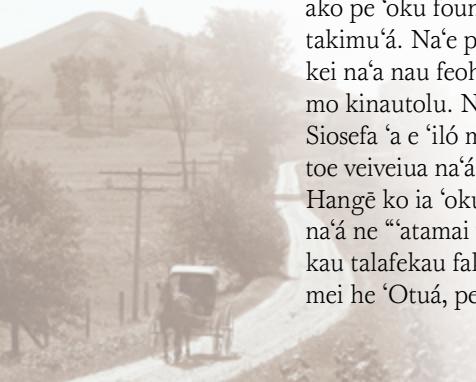
‘I he ngaahi me‘a fakalaumālié, ne ‘ikai ha tā sipinga ‘e lava ke muimui ki ai ‘a Siosefa Sāmita ke ako pe ‘oku founa fēfē ‘e te hoko ko ha palōfita pe takimu‘á. Na‘e pau ke ne fakafalala ‘i ha ni‘ihí ta‘etaukei na‘a nau feohi. Na‘á ne fefā‘uhí mo ako fakataha mo kinautolu. Na‘e fu‘u vave ‘aupito ‘a hono ma‘u ‘e Siosefa ‘a e ‘iló mo anga fakamatu‘otu‘á. ‘Oku ‘ikai ha toe veiveiu na‘á ne ma‘u ha ngaahi me‘afoaki makehe. Hangē ko ia ‘oku tau fa‘a lea ‘aki he ngaahi ‘aho ní, na‘á ne “atamai vave.” Na‘á ne pehē na‘e ako‘i ia ‘e ha kau talafekau fakalangi pea mo ha ngaahi fakahā kehe mei he ‘Otuá, pea ‘oku ou tui kiate ia.

‘Oku hā mahino ha taha ‘o ‘ene ngaahi me‘afoaki fakataautahá ‘i he ‘ofa mo e māteaki ‘a e kakai tu‘uki-mu‘a na‘a nau muimui ‘iate iá. ‘I hono fakatukupaa‘i ‘e Siosefa hono kau muimui ke nau ikuna‘i ‘enau ngaahi fehalaaki fakamatelié, na‘e ‘ikai ke ne pehē ‘okú ne lelei ange ia ‘iate kinautolu, pea na‘a nau ‘ofeina ai ia. ‘I ha malanga na‘e fai ‘e Siosefa ‘o laka si‘i pē ‘i he māhina ‘e tahá kimu‘a pea fakapoongi ía, na‘á ne pehē, “Kuo te‘eki te u fakahā atu kiate kimoutolu ‘oku ou haohaoa; ka ‘oku ‘ikai ha hala ‘i he ngaahi fakahā kuó u ako‘i.”¹⁰ Na‘e ma‘u ‘e Siosefa Sāmita ha “ulungāanga fiefia totolu” (Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:28) na‘e faka‘apa‘apa‘i pea manako ai e meimeī taha kotoa ne ‘ilo iá. Na‘e pehē ‘e ha taha na‘á ne maheni mo ia, “He ‘ikai lava ‘o fakamatala‘i ‘a e ‘ofa ‘a e kāingalotú kiate iá.”¹¹ Na‘e fakafiefia ‘a e feohi mo hono ngaahi kaungāme‘á kia Siosefa, ‘a ia na‘á ne pehē ko e langa hake ‘o e sosai-eti mo e ngaahi komiunitií ko ha taha ia ‘o e ngaahi taumu‘a teftio ‘o e ontoongoleleí.

Na‘á ku pehē ‘e taha kimu‘a atu: ““I he kotoa ‘o ‘ene mo‘ui na‘e tu‘ukimu‘a ‘a Siosefa Sāmita, ‘i ha taimi na‘e feinga mālohi taha ai e tangatá ke fakafe-paki‘i ‘a natula pea taimi ‘e ni‘ihí ko ‘enau fehangahangai pē ‘iate kinautolu. Ko ha tangata lahi ia, mālohi pea longomo‘ui. Na‘á ne fiefia ‘i he ngaahi sipoti fe‘au‘auhí, ‘o kau ai e tau fusi ‘akaú—ko hano sivi‘i ‘o e ivi fakatu‘asinó (vakai, *History of the Church*, 5:302). ‘Oku ‘i he‘etau ‘ākaiví ha ngaahi fakamatala lahi ki he‘ene tau fusi ‘akau mo hono ngaahi kau-ngāme‘á mo e mahení. ‘I ha Sāpate ‘e taha, na‘á ne malanga ai mo Pilikihami ‘Iongi ki he Kāingalotu ‘i Leimasí, ‘Ilinoisí, ko ha fononga ‘aho ‘e taha nai ia mei Nāvú. ‘I he ‘aho Mōnité, kimu‘a peá ne mavaha mei Leimasí, na‘e fehangahangai ai ‘a Siosefa mo ha hau ‘i he tau fusi ‘akaú, ‘a ia na‘e fakamatala‘i ‘e ha taha ko e ‘tama houtamaki ‘o Leimasí” (vakai, Joseph Smith Journal, 13 March 1843, na‘e hiki ‘e Willard Richards, Joseph Smith Collection, LDS Church Archives). Na‘e fakapuna ia ‘e Siosefa. ‘Oku ou fiefia ‘oku ‘ikai kau ‘i he‘etau taimi tēpile konifelenisi ko ‘ení ‘i ha faingamālie ke sivi‘i ai ‘e he kau mēmipa fakaloto-fonuá ‘a e kau taki ‘a‘ahi maí ‘i he founa ko ‘ení.”¹²

‘Oku si‘isi‘i ha kau tangata ‘e toe lahi hake hono ngaohikovia ‘i honau misioná pe ‘i he‘enau manatú, ‘ia Siosefa Sāmita. Kuó u fekumi ki ha ni‘ihí ‘o e ngaahi tukuaki‘i ko ‘ení ‘i ha fakatotolo fakataautaha ‘i he ngaahi fuofua lekooti ‘i ‘Ilinoisí, ‘a ia na‘e nofo ai ‘a Siosefa ‘i he ngaahi ta‘u ‘e nima faka‘osi ‘o ‘ene mo‘ui.

Nae ta‘u 21 ‘a Siosefa Sāmita ‘i he‘ene ma‘u e ‘ū lau‘i peleti koulá, tanu ia ‘i he Mo‘unga ko Komolá, pea ta‘u 23 pē ‘i he kakato ‘ene liliu e Tohi ‘a Molomoná.

Na‘e ‘i ai ha tukuaki‘i ‘e taha ne hoko ‘i he feinga ‘a Siosefa Sāmita, ‘a ia ko e pule kolo he taimi ko iá, mo e Fakataha Alēlea ‘o Nāvuú, ke tamate‘i ‘a e *Nauvoo Expositor*, ko ha nusipepa fakafepaki. Na‘e hoko e feinga ko ‘ení ke tukutaha ai ‘a e tāufehi‘á ki he Siasí pea iku ai ‘o kaunga tonu ia ki hono fakapoongi ‘o Siosefá.

Na‘e pehē ‘e he kau fuofua fa‘u hisitōlia ‘o e Siasí, ‘o kau ai ‘a ‘Eletá B. H. Lōpeti, na‘e ta‘efakalao ‘a e ngāue ko ‘ení. Ka neongo iá, ‘i he‘eku fakatotolo ki he tefito ko ‘ení ko ha palōfesa kei talavou ‘o e laó, na‘á ku ‘ohovale ‘i hono ma‘u ha tupu‘anga fakalao ki hono faka-hoko ‘o e me‘á ni ‘i he lao ‘o ‘Ilinoisí ‘o e 1844. Ne lahi hano ta‘ofi ‘o ha ‘ū nusipepa ‘i he kau‘afonuá lolotonga e vaha‘ataimai kimu‘a ‘i he Tau Fakalotofonuá. Na‘e ikai kau e fakapapau‘i ‘o e tau‘ataina ‘a e mítia‘i ‘i he Konisitūtōne ‘o ‘Ameliká ‘i hono faka‘aonga‘i ki he ngāue ‘a e pule‘anga fakakoló pe fakasite-ítí kae ‘oua kuo a‘u ki he 1931, pea ne toki faka‘aonga‘i pē ia hili ha fili ne toko nima ki he fā ‘a e Fakamaau‘anga Lahi ‘o ‘Ameliká, ‘o fakafalala ‘i ha monomono ki he konisitūtoné ne fakahoko ‘i he 1868.¹³ ‘Oku totonu ke fakamaau‘i ‘a e ngaahi ngāue ‘a Siosefa Sāmitá ‘o tu‘unga ‘i he lao mo e ngaahi tūkunga ‘o hono kuongá, kae ‘ikai ko hotau kuongá.

‘I he‘ema kei ako ‘i he ‘Univēsiti ‘o Sikākoú, na‘á ku ofo mo e taha fa‘u hisitōlia ko Māvini S. Hilí, ‘i he mo‘oni ne ‘ikai fu‘u ‘ilo lahia ko ia ‘o hono hopo‘i ha kau tangata ‘e toko nima ‘i ‘Ilinoisí ki hono fakapoongi ‘o Siosefa Sāmitá. Ne laka hake ‘i ha ta‘u ‘e 10 ‘ema fekumi ‘i he ‘ū laipeli mo e ‘ākaivi ‘i hono kotoa ‘o e fonuá ke ma‘u e fakamatala kotoa pē fekau‘aki mo e hopo ko ‘eni ‘o e 1845 mo kinautolu ne kau ki aí. Na‘e toe vakai‘i ‘e he‘ema tohí ‘a e ngaahi lea mo e ngāue ‘a e kau tangata‘ifonua ‘Ilinoisí na‘a nau ‘ilo‘i fakataautaha ‘a Siosefa Sāmitá—ko ha ni‘ihī ne nau ‘ofeina ia mo foua ha ngaahi faingata‘a ‘i he‘enau mo‘uí koc‘uhi ko ia, pea mo ha ni‘ihī kehe na‘a nau

Ta‘u *Me‘a Na‘e*
Motu‘á: *Hokó:*

14 A‘usia e
‘Uluaki Mata-
Me‘a-Hā-Maí

21 Ma‘u ‘ū lau‘i
peleti koulá

23 Faka‘osi hono
liliu ‘o e Tohi ‘a
Molomoná

25 Ma‘u e vaeua
‘o e fakahā ‘i he
Tokāteline mo e
Ngaahi Fuakavá

26 Fokotu‘u ‘o e
Kau Palesitenisī
‘Uluakí

33 Hola mei he
fale fakapō-
pula ‘i Misulí,
hoko atu ‘ene
takimu‘á

38 Fakapoongi

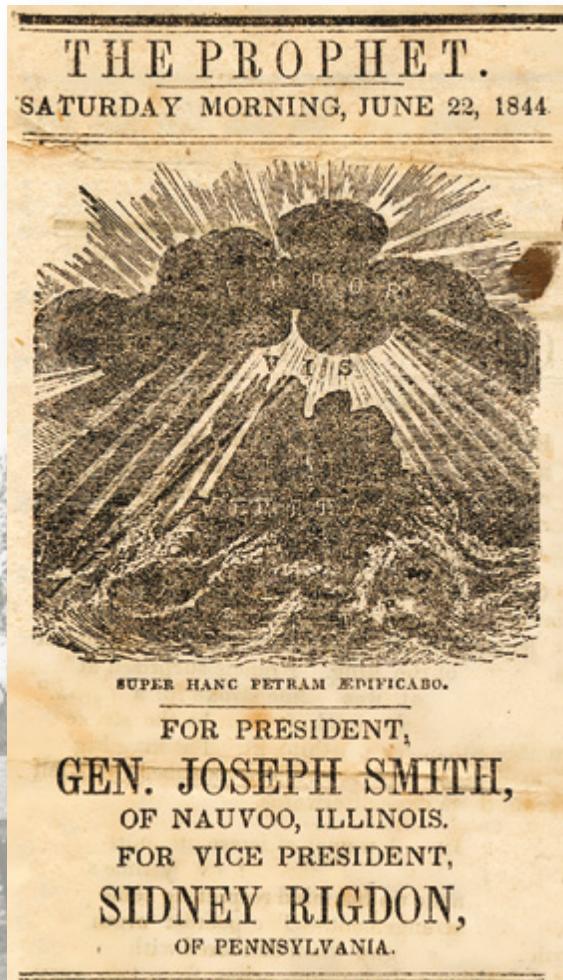
fehi‘a kiate ia mo alea fakafufū ke fakapoongi ia. Ne ‘ikai ha me‘a ‘e taha ‘i he‘ema fekumi ‘i he ngaahi lekooti fakamaau‘anga totonú pe ‘i he ngaahi fakamo‘oni ‘o e hopo lōloá ni ne hā ai ha fa‘ahinga me‘a ke tukuhifo‘i e tangata na‘e fakapōngí.¹⁴

Ne hoko hono ma‘u ‘o e ngaahi lekooti fakamaau‘anga ‘Ilinoisí ke toe ‘ilo ai ha ‘ēlia ‘e taha ne te‘eki fai ha fakatotolo ai kia Siosefa Sāmita. Na‘á ku ma‘u mo Siosefa I. Penilī, na‘á ne hoko ko ha tokotaha ako ‘i Sikākou, ha ngaahi lekooti lahi ‘o e ngāue fakapisinisi ‘a Siosefa Sāmitá. Na‘á ma fa‘u fakataha ha fakamatala ‘i he *Brigham Young University Law Review* he 1976, ‘i he kaveinga ko ‘ení.¹⁵ Hili e 1840 tupú, ne hoko atu

ai ha tō lalo fakapa'anga mo e ta'epau'ia lahi 'i he fonuá. Na'e fu'u kovi 'aupito 'a e ngaahi tükunga faka'ekonōmika 'i he ngaahi siteiti kau'afonua hangē ko 'Ilinoisí. Hangē ko 'ení, kuo fakamatala'i 'e he kau fa'u piokālafi 'o 'Épalahame Lingikoní 'a e tükunga fakapa'anga fakamā lolotonga 'o e ta'u 'e hongofulu ko 'ení, ko ha taimi na'e faingata'a ki he 'ū pisinisi, 'ikai lava 'o totongi ai e ngaahi mo'ua lahi, pea angamaheni ai e ngaahi hopó.¹⁶

Na'e tukuaki'i 'e he ngaahi fili 'o Siosefa Sāmitá ia ki he kākā 'i ha ngaahi fakatātē kelekele lahi, ko e lahi tahá na'e fakahoko ia ma'á e Siasi. Ne hokohoko atu ha ngaahi hopo fakamaau'anga ne meimeī ta'u 'e hongofulu 'i hono vakai'i faka'auliliki 'o e ngaahi tukuaki'i ko 'ení. Ne faifai pea a'u ki he 1852, hili ia ha taimi lahi mei he mavahe 'a e Kāingalotú mei 'Ilinoisí ('o 'ikai ai ha fa'ahinga tu'unga fakapolitikale pe 'uhinga kehe ke kau ai ha taha mo e Kāingalotú pe ko honau takí), na'e aofangatuku 'e ha fakamaau

*Na'e kau 'a Siosefa
Sāmita ki he fili
palesiteni 'o e
'lunaiteti Siteiti' i he
1844. 'Oku fanongo-
nongo 'i he tohi tufa
ko 'ení ha lea na'e
fakataimipile'i ke
fai 'i ha 'aho 'e nima
kimu'a pea faka-
poongi iá.*

fakapule'anga 'a e ngaahi hopo ko 'ení 'aki ha tu'utu'uni fakalao na'e 'ikai ma'u ha kākā pe anga ta'etotonu 'ia Siosefa Sāmita.¹⁷

Ne tohi ha kau tangata poto ne nau 'ilo lahi fekau-'aki mo e ngaahi me'a fakapule'anga 'i he vaha'ataimi ko 'ení fekau'aki mo e kemipeini 'a Siosefa Sāmita ki he palesitenis'o 'Ameliká 'o pehē:

"Neongo ne 'ikai ke ne mei ma'u ha faingamālie mo'oni ke ne ikuna 'i he fili fakapule'anga 'o e 1844, ka na'a ne hoko ko ha kanititeiti poto na'e fakamaato-fekau'aki mo hono poupou'i e ngaahi liliu fakalao 'i he 'Iunaiteti Siteiti. Na'a ne 'amanaki mo ngāue ke fakalelei'i e ngaahi fakakaukau fakapule'angá 'i ha ngaahi tefti mahu'inga hangē ko e nofo hopoaté, tau'atāina fakalotú, 'ū fale fakapōpulá, mo e kelekele fakapule'angá. Ko ia pē mo Lōpeti F. Kēneti 'okú na kei tu'u ko e ongo 'Amelika 'e toko ua ne fakapoongi lolotonga 'ena hoko ko ha ongo kanititeiti ke palesiteni 'i he 'Iunaiteti Siteiti."¹⁸

Mahalo ko e 'ulungaanga 'o Siosefa Sāmitá ne mahino taha ia ki he kau tangata na'a nau 'ilo lelei taha iá mo feohi vāofi mo ia he ngaahi tu'unga fakatātē 'i he Siasi. Na'a nau 'ofeina ia mo poupou'i ia ko ha palōfta. "Ne fili pē hono tokoua ko Hailamé ke pekia 'i hono tafa'akí. Na'e pehē 'e Sione Teila na'e 'i ai fakataha mo ia 'i hono fakapōngi: "Oku ou fakamo'oni'i 'i he 'ao 'o e 'Otuá, mo e kau 'āngeló, pea mo e tangatá, ko ha tangata lelei, faka'e'i'eiki, mo angatonu 'a Siosefa— . . . pea na'e haohaoa hono 'ulungāngá 'i he'ene toko tahá pea 'i he kakaí—pea na'a ne mo'ui mo pekia ko ha tangata 'a e 'Otuá" (*The Gospel Kingdom* 1987], 355; vakai foki, T&F 135:3 Na'e pehē 'e Pilikihami 'Iongi: "Oku 'ikai ke u tui 'oku 'i ai ha tangata 'e mo'ui 'i he māmaní na'a ne 'ilo'i lelei ange 'a [Siosefa Sāmita] 'iate au; pea 'oku ou lotolahi ke pehē, ne te'eki ke 'i ai ha tangata lelei ange kuo mo'ui pe 'e mo'ui 'i he māmaní ko 'ení 'o hangē ko iá, tukukehe pē 'a Sisū Kalaisi" ["Remarks," *Deseret News*, Aug. 27, 1862, 65]."¹⁹

III. Siosefa Sāmita, mo e Laó

Hangē ko ia kuo fakahaa'i 'e he ngaahi fakatātā kuó u faka'aonga'i, ne kau 'i he'eku tokanga lahi ki he hisitōlia fakalaó ha tokanga makehe ki he fengāue'aki 'a Siosefa Sāmita mo e ngaahi fa'unga fakalao 'o hono kuongá. Kuo hokohoko pehē 'e he kau fa'u hisitōliá ne 'ikai laka hake 'i he 40 nai e ngaahi hopo ne kau ki ai 'a Siosefa Sāmitá. 'I he 'ahó ni, fakataha mo e

lelei 'o e ngāue kuo fai ki he *The Joseph Smith Papers*, 'oku mau 'ilo'i 'oku laka hake 'a e fiká 'i he 220. Ne kau 'i he ngaahi hopo ko 'ení "e ngaahi hopo iiki 'o a'u ki he [me'a fakalao] faingata'a ne kau ai ha ngaahi fakakaukau fakalao matu'aki mamafa. . . . Ne faka'aonga'i 'e Siosefa ha kau loea tokolahia ke . . . fakahoko mo taukapo'i e ngaahi ngāue [pehení] . . . 'i he ngaahi me'a fakapule'angá mo e ngaahi hiá."²⁰

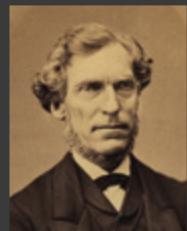
Ne tohi 'e Sefili N. Uoka, ko ha mataotao 'i he Siasí, hili 'ene ngāue'aki e 'ilo lahi kuo tau ma'u fekau'aki mo e mo'ui 'a e Palōfitá 'o pehē: "Oku 'ikai ha toe veiveiua, na'e kau fakataautaha, longomo'ui, pea hokohoko 'a Siosefa Sāmita 'i he fa'unga fakalao 'o 'Ameliká. Ka tukunoa'i 'a e ngaahi me'a mahu'ingá ni, ko hano tuku ia 'o ha ngaahi me'a lahi 'i he founiga 'o hono fakamoleki fakapotopoto mo 'aonga hono taimí mo e iví—ne lahi fau ia 'o iku lea ai 'a Taniela H. Uēlisi, ko ha loea, fakamaau, mo ha 'āteni seniale na'a ne 'ilo'i lelei 'a Sāmita, 'o pehē: 'Kuó u 'ilo'i ha kau tangata 'i he laó 'i hono kotoa 'o 'eku mo'ui. Ko Siosefa Sāmita 'a e loea lelei taha kuó u 'ilo'i 'i he'eku mo'ui' [hangē ko hono faka'aonga'i 'i he *The Journal of Jesse Nathaniel Smith: Six Decades in the Early West: Diaries and Papers of a Mormon Pioneer, 1834–1906* (1953), 456]."²¹

'Oku fakamatala'i fakanounou ia 'e ha kau fa'u tohi 'a e Siasí 'o anga peheni: "'I he'ene fu'u kau lahi ko 'eni 'i he fa'unga fakalaó, na'e ako vave 'e Sāmita 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāué peá ne faka'aonga'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ko iá ki he'ene lelei 'a'ana 'i he laó, 'o feinga ke ngāue'aki e faingamálie fo'ou kotoa pē mo e ngaahi me'a ne malu'i 'e he lao 'o e pule'anga kei kamakamatá. 'Oku hā mahino 'i he'ene ngaahi fili fakalaó mo e 'ulungāngá, na'a ne 'ilo lahi ki he ngaahi me'a fakalaó peá ne fakahoko ha ngaahi me'a ke ngāue'aki totonu ia 'o hangē ko hono faka'atā 'e he laó, 'o tatau aipē pe ko ha'ane feinga ke ma'u ha totonu ke hiki tatau e Tohi 'a Molomoná 'i he lao fakapule'angá, fakahoko ha ngaahi mali 'i he lao 'o 'Ohaioó, takiekina e ngaahi ouau 'o e kolo ko Nāvuú, tuku ha malu'i kakato ki he tau'atāina fakalotú, faka'aonga'i e ngaahi lao fo'ou na'a nau pule'i hono fakatau 'o e kelekele 'a e pule'angá, taukave'i [e] totonu ke hopo'i ha pōpula 'oku nofo pilisone ke vakai'i pe 'oku totonu ke ne nofo pilisone, tu'utu'uni ha nofo'anga lelei ange, pe feinga ke kau atu ki he lao fo'ou fakapule'anga ki he veteki 'o e ngaahi kautahá 'a ē ne toki kamata faka'aonga'i. Na'a ne ako e 'ū tohi

"Ko Siosefa
Sāmita 'a e loea
lelei taha kuó
u 'ilo'i 'i he'eku
mo'ui."

—'Eletā Daniel H.
Wells, 'āteni seniale
fakawahefonua 'o
Tutaá

laó 'i hono taimi 'ataá. Na'a ne 'ilo'i e ngaahi fakalea totonu 'o e Konisitūtoné mo e ngaahi lea pau 'i he 'ū lao fakasiteití. 'Oku 'ikai ha veiveiua na'a ne maheni mo e fakalakalaka 'a e lao lolotongá 'i he tu'unga 'o e siteití mo e pule'anga fakafonuá 'i he kotoa 'o 'ene mo'ui."²²

Ko e me'a mahu'ingá, ko hono tānaki mai 'e he kau fa'u tohi 'e toko tolu ko 'ení 'a e fakamatalá ni: "'I he'ene hoko ko e faka'iloá, ne te'eki ai pē ke ne halaia 'i ha fa'ahinga hia. Ko e taimi kotoa pē na'e hopo'i ia 'i he founiga totonú, na'e 'ilo ai ko ha tangata'i fonua tauhi lao mo faitotonu ia."²³

Ko e ngaahi fakamatala fakanounou 'o e ngāue fakalao 'a e Palōfitá kuo fili mo vakai'i faka'auliliki 'i he tohi kuó u faka'aonga'i, 'oku fakafalala ia 'i ha ngāue 'a ha tamaike ako tokolahia 'i he 'Apia Lao J. Lūpeni Kalaké, 'a ia na'a nau to'o e lēsoni 'i he kaveinga ko iá mo fakahoko e ngāue fakaikiiki ne iku ai ki he tohi ko 'eni 'a e kau fa'u tohi 'e toko tolú. Na'a ku ofo 'i he'enau fakamatala ko 'eni 'o e ngaahi fakakaukau 'a e kau ako lao ko 'ení:

"Ko e kau ako lao ko ia kuo nau toutou faka'aonga'i e tohi ko 'ení ko

‘enau tohi lēsoni akō, kuo nau toutou aofangatuku ‘o pehē ko Siosefā na‘á ne fa‘a ngāue, angatonu, māteaki, poto, anga‘ofa, fa‘a fakakaukau, ngāue ‘i he founiga totonu, tauhi lao, fa‘a kātaki, vakai ki he ngaahi leleí, mohu founiga, poto, mahino, fa‘a ‘ilo‘ilo, pea a‘u pē ‘o matiketika fakalao (ke faka‘aonga‘i ‘enau ngaahi lea pē ‘anautolú), ‘o tautautefito ki hono malu‘i ‘o e tau‘atāina fakalotu mo fakapule‘anga ‘a e ni‘ihi kehé pe ko hono fakahoko e ngaahi fatongia kuo fakafalala kiate iá. . . . Ne ‘ikai pē teitei mole e falala ‘a Siosefa Sāmita ki he Konisitūtoné mo faifeinga ke ngāue mālohi ki hono malu‘i iá, neongo na‘á ne fa‘a faingata‘a‘ia, lotomamahi, mo ongisia koe‘uhi ko e kakai na‘a nau fakahoko iá”²⁴

IV. Fakamā‘opo‘opó

Na‘e fakahoko ‘e Siosefa Sāmita ‘i he‘ene mo‘uí, ha me‘a lahi ange ‘i he me‘a ne mei fakahoko ‘e ha tangata fakamatelie ‘i ha ki‘i taimi nounou. Ko e fakamatala pē ‘e lava ‘o fakahokó ko e tokoni fakalangi. ‘Oku ou sai‘ia ‘i he fakamatala fakanounou ko ‘ení:

“Na‘á ne liliu mo pulusi ‘a e Tohi ‘a Molomoná ‘i Niu ‘Ioke, fokotu‘u ‘a e Siasí ‘i Niu ‘Ioke, pea toe hiki ‘o fakahoko ia ‘i ‘Ohaiō, Mīsuli, mo ‘Ilinois; fokotu‘u ha ngaahi kolo, kau ai ‘a Ketilani, Hihifo Mama‘o, mo Nāvū; uiui‘i mo ako‘i ha kau taki ‘e teau tupu ‘o e siasí; ako e lea faka-Hepeluú mo e Tohi Tapú; fokotu‘u e Fine‘ofa ‘o Nāvuú, fakalele ha ‘ū pisinisi toko taha pē, pea mo ha ngaahi hoa ngāue; fakatupulaki e fakatau ‘apí mo e kelekelé pea langa ha ngaahi temipale; hiki mo pulusi ha ngaahi fakamatala mo e tohi faka‘ētita; ma‘u ha fāmili tokolahi mo talitali pea feohi mo ha ngaahi kaungāme‘a tokolahi; pea ngāue ‘i ha ngaahi fatongia kehekehe, ‘o kau ai e taki tau ‘i ha kakai tangata ko ha kongakau sōtia tokolahi, pea pehē foki ki he pule kolo, mo e

fakamaau lahi ki he kolo ko Nāvuú. Na‘á ne toutou lea ‘i ha ngaahi fakataha lotu, fakatapui, pea fa‘a lahi ha taimi ‘i ha ngaahi me‘a faka‘eiki; na‘á ne fakalotoa ha kau muimui ‘e toko tahamano tupu, ‘o kamata‘i ha ngaahi kulupu tokolahi ‘o e hikifonua ‘a e kau papi uluí ki he ‘Iunaiteti Siteít.”²⁵

‘I ha lea he konifelenisi lahi na‘á ku fakahoko ‘o laka hake he ta‘u ‘e 20 kuohilí, na‘á ku lea ‘aki ‘eni:

“Hangē ko e Kāngalotu faivelenga kehe ‘o e Siasí, kuó u fokotu‘u ‘eku mo‘u ‘i he fakamo‘oni mo e misiona ‘o e Palōfita ko Siosefa Sāmitá. ‘I he kotoa ‘o ‘eku laukongá mo e ngaahi fakatotolo mo‘oni, kuo te‘eki ai pē ke u mavahe mei he‘eku fakamo‘oni ki hono uiui‘i fakaepalōfítá pea mo hono fakafoki mai ‘o e ongoongolelé mo e lakanga fakataula‘eikí ‘a ia na‘e kamata‘i ‘e he ‘Eikí ‘o fakafou ‘iate iá. ‘Oku ou fakapapau ‘i he loto fakamo‘omo‘oni ki he fakamo‘oni na‘e fakahoko ‘e Siosefa Sāmita ‘i he tohi ‘iloa kia Uenuefi ‘o e 1842:

“. . . Kuo ‘osi fokotu‘u ‘a e fuka ‘o e mo‘oni; pea he ‘ikai lava ‘e ha nima ta‘e mā‘oni‘oni ke ta‘ofi ‘a e ngāué mei he‘ene laka ki mu‘á; ‘e lava ke taulōfu‘u ‘a e ngaahi fakatangá, kau fakataha mo e kakai koví, fakatahataha mo e ngaahi kau taú, lau kovi mo e kakai loí, ka he ‘ikai ufi e laka atu ki mu‘a e mo‘oni ‘a e ‘Otuá, ‘i he anga faka‘ei‘eiki mo tau‘atāina, kae ‘oua kuo hū atu ki he konitinēniti kotoa pē, ‘a‘u ki he potu kotoa pē, ‘u‘ufi ‘a e fonua kotoa pē, mo fakaongo ‘i he telinga kotoa pē, kae ‘oua kuo fakahoko ‘a e ngaahi taumu‘a ‘a e ‘Otuá, pea folofola ‘a Sihova mafimafi kuo lava ‘a e ngāue’ (*Times and Seasons*, 1 March 1842, 709; faka‘aonga‘i ‘i he Daniel H. Ludlow, ed., *Encyclopedia of Mormonism*, 5 vols. [1992], 4:1754).”²⁶

Kānga, ‘oku ou fakamo‘oni kia Sisū Kalaisi, ko hotau Fakamo‘uí, ‘a ia na‘e hā mo e Tamaí ki he tamasi‘i palōfítá mo ia na‘e folofola ‘a e Tamaí: “*Ko hoku ‘Alo ‘Ofa‘angá ‘Eni. Fanongo kiate Ia!*” (Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:17). Pea kuo tau fanongoa ‘a hotau ‘Eiki ko Sisū Kalaisi ‘i he fakahā talu mei he taimi ko iá. Ko Hono Siasí ‘eni. Ko e kau ma‘u mafai kitautolu ‘o Hono lakanga fakataula‘eiki mā‘oni‘oní. ‘Oku tau laka ki mu‘a ‘i He‘ene ngāue. ‘Oku ou fakamo‘oni ki he uiui‘i ‘o e Palōfita ko Siosefa Sāmitá mo hono uiui‘i ‘o e kau palōfita kimui aí ‘i he ngāue fakaofo ko ‘eni ‘oku mou kau ki aí. ■

Mei ha lea, “Siosefa Sāmita: Ko e Palōfítá mo e Tāngatá,” na‘e fakahoko ‘i he Seminā ‘o e Kau Taki Faka-Misioná ‘i he ‘aho 25 ‘o Sune, 2018.

*Na‘e ta‘u 38 ‘a e
Palōfita ko Siosefa
Sāmitá ‘i hono faka-
poongi ia mo hono
tokoua ko Hailamé
‘i he Fale Fakapōpula
Kātesí ‘i he ‘aho
27 ‘o Sune, 1844.*

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Russell M. Nelson, *Accomplishing the Impossible* (2015), 1–2.
2. “‘Oku Mau Fakamalō,” *Ngaahi Himi*, fika 16.
3. Vakai, *Malanga’aki ‘Eku Ongooongoleleí: Ko ha Fakahinohino ki he Ngāue Fakafafekaú* (2004), 37.
4. Richard Lyman Bushman, *Joseph Smith: Rough Stone Rolling* (2005), 105.
5. Russell M. Nelson, in Sarah Jane Weaver, “President Nelson Shares the ‘Hopes of My Heart’ with New Mission Leaders,” *Church News*, June 26, 2018, news.lds.org.
6. *Malanga’aki ‘Eku Ongooongoleleí*, 103; vakai foki ki he talateu ki he Tohi ‘a Molomoná.
7. Gary C. Lawrence, *How Americans View Mormonism: Seven Steps to Improve Our Image* (2008), 32.
8. Vakai, Gary C. Lawrence, *How Americans View Mormonism*, 42.
9. Ko e konga ko ‘eni ‘o e leá ‘i he nouti fika 10 na’e to’o ia mei he Dallin H. Oaks, “Joseph Smith in a Personal World,” ‘i he John W. Welch, ed., *The Worlds of Joseph Smith: A Bicentennial Conference at the Library of Congress* (2006), 159.
10. *Ngaahi Akonaki ‘a e Kau Palesiteni ‘o e Siasi: Siosefa Sāmita* (2007), 602.
11. Mary Alice Cannon Lambert, ‘i he “Joseph Smith, the Prophet,” *Young Woman’s Journal*, Dec. 1905, 554.
12. Dallin H. Oaks, “Joseph, the Man and the Prophet,” *Ensign*, May 1996, 72.
13. Vakai, Dallin H. Oaks, “The Suppression of the *Nauvoo Expositor*,” *Utah Law Review*, vol. 9, no. 4 (1965), 862–903.
14. Vakai, Dallin H. Oaks and Marvin S. Hill, *Carthage Conspiracy: The Trial of the Accused Assassins of Joseph Smith* (1975).

15. Vakai, Dallin H. Oaks and Joseph I. Bentley, “Joseph Smith and Legal Process: In the Wake of the Steamboat Nauvoo,” *BYU Law Review*, vol. 1976, no. 3 (1976), 735–82.
16. Vakai, David Herbert Donald, *Lincoln* (1995), 94–118.
17. Vakai, Dallin H. Oaks and Joseph I. Bentley, “Joseph Smith and Legal Process,” 781.
18. Gordon A. Madsen, Jeffrey N. Walker, and John W. Welch, eds., *Sustaining the Law: Joseph Smith’s Legal Encounters* (2014), x–xi.
19. Dallin H. Oaks, “Joseph, the Man and the Prophet,” 73.
20. Jeffrey N. Walker in Gordon A. Madsen and others, eds., *Sustaining the Law*, vi.
21. Jeffrey N. Walker in Gordon A. Madsen and others, eds., *Sustaining the Law*, vii.
22. Gordon A. Madsen and others, eds., *Sustaining the Law*, xvii.
23. Gordon A. Madsen and others, eds., *Sustaining the Law*, xvii–xviii.
24. Gordon A. Madsen and others, eds., *Sustaining the Law*, xviii.
25. Gordon A. Madsen and others, eds., *Sustaining the Law*, xi–xii.
26. Dallin H. Oaks, “Joseph, the Man and the Prophet,” 73.

“Ko e mo‘oni
‘a e ‘Otuá ‘e kei
laka ta‘eufi atu
pē, ‘i he faka-
‘ei‘eiki mo e
tau‘atāina, kae
‘oua kuo hū atu
ki he konitinē-
niti kotoa pē,
a‘u ki he fa‘a-
hinga kotoa pē,
‘u‘ufi ‘a e fonua
kotoa, pea mo
ongona ‘i he
telinga kotoa,
kae ‘oua kuo
fakahoko ‘a e
ngaahi taumu‘a
‘a e ‘Otuá,
pea folofola
‘a Sihova
Māfimafi kuo
lava ‘a e ngāué.”
—Siosefa Sāmita
‘i he tohi kia Ueni-
uefi, Mā‘asi 1, 1842

Fiu Tānaki e Kau Fiefanongó

Na'e ngali kehe ki he kau faifekau kei talavou ne tukituki 'i he ngaahi hala 'i Puenosi 'Aealesi, 'Āsenitina, 'i he 1995, a e tala'ofa na'a nau ma'u mei ha mēmipa 'o e Kau Palesiterisi Faka'ēliá: "Kapau te mou ngāue mālohi mo talangofua kakato, 'e fiu tānaki e kau fiefanongo ke papisaisó." Na'a mau 'ilo 'i ha taimi nounou mei ai kau ki he tala'ofa ko iá.

Na'e 'auhani 'e he'eku tangata'eikí ha taha 'o e 'ulu 'akau 'i he vē'e saitiuoka he toumu'a homau 'apí. Lolotonga 'ene 'auhani 'i he funga 'akaú, na'a ne

fakatokanga'i ha ongo talavou 'okú na lue fakahangatonu mai 'i he halá. 'I he'ena fakalaka hake he lalo 'akaú, na'a ne ui faka-Pilitania hifo kiate kinaua.

Na'e ikai fu'u poto lelei 'eku tangata'eikí he lea faka-Pilitaniá ka na'a ne 'ilo ha ngaahi lea si'i, pea na'a ne fie 'ilo. Ko hai e ongo talavoú ni, pea ko e hā 'ena me'a 'oku fai 'i homau feitu'ú?

Na'e tu'u e ongo faifekaú, 'o fifili pe na'e ha'u e le'ō mei fē. Na'e hifo leva 'eku tangata'eikí mei he fu'u 'akaú ke talanoa mo kinaua. 'I he'ene mālie'ia 'i he'ena

pōpoakí mo e 'ulungāngá, na'a ne fakaafe'i kinaua ki hono 'apí.

Na'e loto-hoha'a 'eku tangata'eikí 'i he'ene a'usia fakalotu kimu'á, ka na'e ongo ki hono lotó e pōpoaki 'o e ongo-ongolelei kuo fakafoki mai. Na'a ne foua ha ngaahi taimi faingata'a, pea na'a ne 'ilo'i na'e fie ma'u ke ne liliu. Na'a ne fakafanongo lelei 'i hono ako'i ia 'e he ongo faifekaú, mo 'eku fine'eikí, kui fefiné pea mo au.

Na'a ku ta'u 11 pē, ka na'e ue'i foki au 'e he ngaahi mo'oni na'a na

Lolotonga e 'auhani 'eku tangata'eikí 'i he funga 'akaú, na'a ne fakatokanga'i ha ongo talavou 'okú na lue fakahangatonu mai 'i he halá.

ako‘í—pehē ki he‘eku fine‘eikí mo ‘eku kui fefiné. Ko hono olá, na‘e papitaiso kotoa kimautolu ‘i ha ngaahi māhina si‘i mei ai, ‘i Sepitema 1995.

Na‘e ‘ikai fuoloa mei ai kuo tanumaki e ngaahi tenga ‘o e tuí ne fakatō ‘e he ongo faifekaú ki homau lotó, ‘e he fakafehi mei he ngaahi kaungāme‘a ‘i he lotú, akonaki lahi ange ‘o e ongoongoleléi, mo e ngaahi a‘usia lelei pea mo e kau taki mālohi ‘o e Siasí. Koe‘uhí ko e talitali loto māfana na‘a mau ma‘ú, na‘e tō e ngaahi tenga ‘o ‘emau tuí “ki he kelekele lelei, ‘o tupu hake, pea tupu ai ‘a e fua ‘e teau” (Luke 8:8).

‘Oku kau ‘i he ngaahi fua ‘o ‘emau tuí ‘oku mau fiefia ai he ‘aho ní—meimeita‘u ‘e 25 mei ai—ha tukupā ta‘etoeue‘ia ki he ongoongolelei ‘o Sisū Kalaisi kuo fakafoki maí, ngaahi tāpuaki ‘o e temipalé, mo ha mo‘ui kakato mo fiefia fakataha mo ha to‘u tangata fo‘ou ‘o e kau mēmipa ‘o e fāmilí kuo faaitaha ‘o ta‘engata.

Te mau hounga‘ia ma‘u pē ‘i ha ongo faifekau faivelenga na‘á na ‘ahi‘ahi‘i ha tala‘ofa ne ue‘i fakalaumālie. ■

Iamila Kaminosi, Buenos Aires, Argentina

Mei he Manavasi‘í ki he Keinangá

Kuó u mālohi ma‘u pē ‘i he Siasí he kotoa ‘o ‘eku mo‘úi. Na‘á ku ngāue fakafaifekau taimi kakato, mali ‘i he temipalé, mo tokoni ke ohi hake ha ngaahi ‘ofefine faka‘ofo‘ofa ‘e toko fā. Ka ‘i he fakalau atu e ngaahi ta‘ú, na‘á ku fakatokanga‘i kuo mavahe ha ni‘ihī

hoku ngaahi kaungāme‘a mei he Siasí. Na‘e faka‘aonga‘i ‘e ha ni‘ihī ‘o e kau mēmipa ‘o e fāmilí ‘a e mītia fakasōsialé ke fakafehu‘i mo fakaanga‘i e kau taki ‘o e Siasí. Pea ‘i he fuofua taimi he‘eku mo‘úi, na‘e kamata ke u veiveiuā fekau‘aki mo e Siasí. Na‘e fakatupu ‘e he‘eku loto-veiveiuā ke u manavasi‘i ki he kaha‘ú. Ne u ongo‘i kuo siva e ‘amanakí ‘i he ngaahi taimi ‘e ni‘ihī.

Lolotonga e taimi faingata‘a ko ‘ení, na‘á ku ‘alu fakamālohi pē ki he konifelenisi fakasiteikí. ‘I he taimi na‘e lea ai ‘eku palesiteni fakasiteikí, na‘á ne pehē, “Kapau ‘e fie ma‘u ke tau ikuna‘i e ngaahi taimi faingata‘a ka hoko maí, ‘oku fie ma‘u ke tau ‘unu mei he keinanga angamahení ki he keinanga fakamātoato ‘i he folofola ‘a e ‘Otuá. ‘Oku fie ma‘u ke tau fakamu‘omu‘a e ako folofola ma‘u peé mo tokangá ‘i he‘etau mo‘úi. Kapau te tau fai ia, ‘oku ou palōmesi he ‘ikai ke tau manavasi‘i.”

Na‘e ma‘u ‘eku tokangá ‘i he fo‘i lea ko e ‘manavasi‘i. Na‘á ku fakatokanga‘i ne u faka‘atā ‘eku ako e ongoongolelei ke hoko ko ha me‘a angamaheni pē. Ko hono olá, na‘e nofo‘ia ‘e he manavasi‘i ‘eku mo‘úi. Na‘á ku fakakaukau ke u ‘ahi‘ahi‘i e fale‘i ‘a ‘eku palesiteni fakasiteikí.

Na‘á ku ‘alu ki ‘api pea faka‘ata‘atā ha feitu‘u ki he ako ‘o e ongoongolelei. Na‘á ku fokotu‘u ha ki‘i tesí mo ha sea

Na‘á ku fokotu‘u ha ki‘i tesí mo ha sea molū pea kamata ‘eku ako e ongoongolelei ‘aki ha lotu.

molū ‘i he tuliki ‘o ha loki. Na‘á ku fokotu‘u ha ngaahi tā ‘o e Fakamo‘uí ‘i he holisí. Na‘á ku tānaki mai ‘eku ngaahi folofolá, ngaahi peni vahevahé, mo ha ki‘i pepa tohi. Na‘á ku kamata ‘aki ‘eku akó ha lotu.

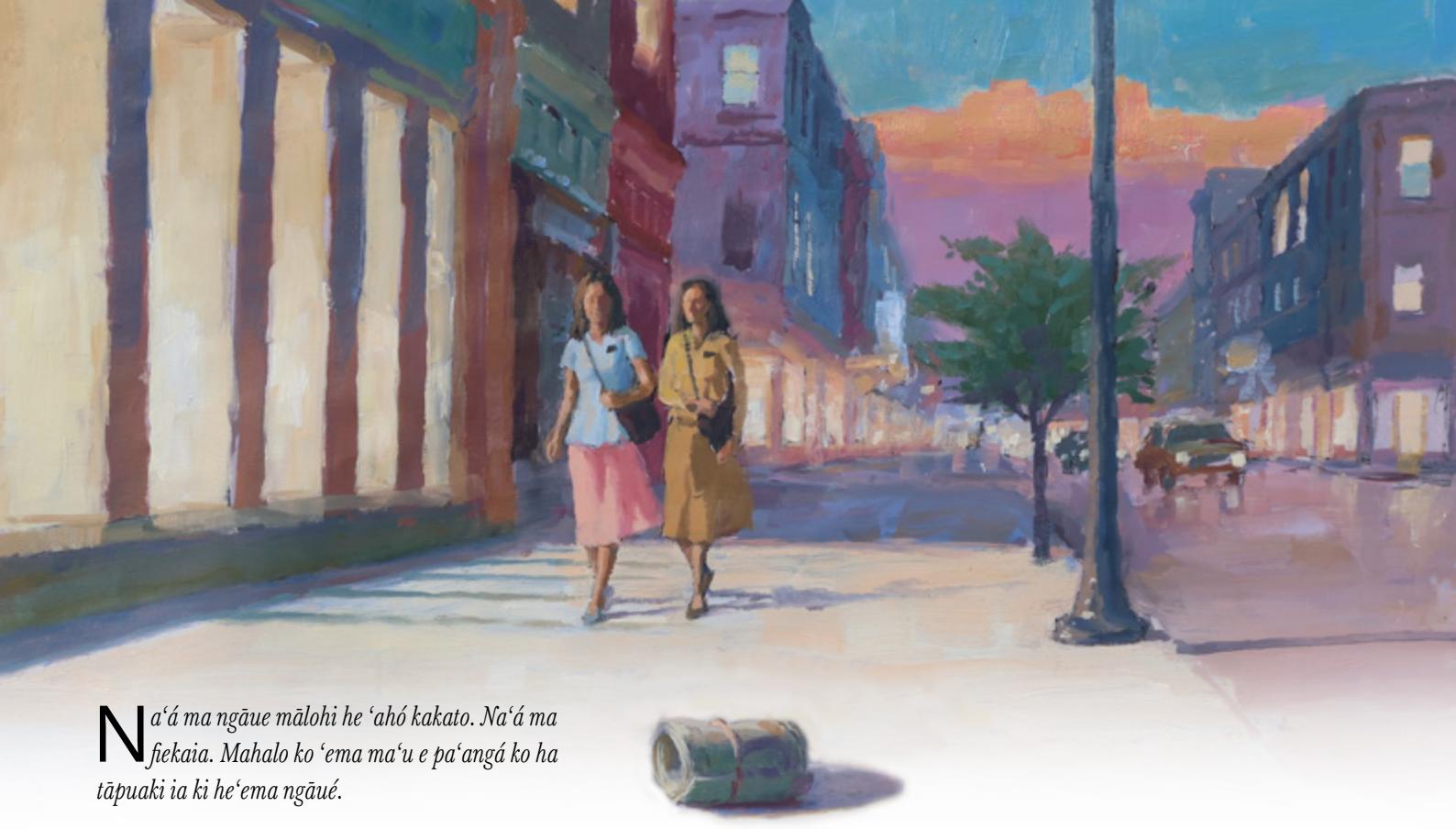
Hili ha uike ‘e taha pe ua, ne u fakatupulaki ha ngāue faka‘aho. Te u ‘uluaki fanongo ki ha lea ‘i he konifelenisi lahi‘ pea ako leva ha tefito pau ‘o e ongoongolelei. Te u lau leva ha ngaahi vahe si‘i ‘o e Tohi ‘a Molomoná pea faka‘osi ‘aki ‘eku akó ha lotu ‘i he loto mo‘oni ki he‘eku Tamai Hēvaní.

Neongo e ngaahi takihala kehehe, ka na‘e tātāitaha ke ‘i ai ha ‘aho te u ta‘eako ai e ongoongolelei ‘i ha māhina ‘e ono. Na‘á ku ma‘u ha mahino lahi ange ki he ngaahi tefito lahi ‘o e ongoongolelei mo fakamālohia hoku vā fetu‘utaki mo ‘eku Tamai Hēvaní ‘o fakafou ‘i he lotu fakamātoato ma‘u peé.

Na‘e toe kamata ke hoko ‘eku faka‘mo‘óni ko ha me‘a te u lava ‘o fakafalala ki ai. Na‘e mole atu ‘eku loto-veiveiuā koe‘uhí ko e ngaahi fakamo‘oni fo‘ou ne u ma‘u ki he ongoongolelei kuo fakafoki maí. Na‘á ku fakatokanga‘i ne si‘i ange ‘eku loto-hoha‘a koe‘uhí na‘á ku falala lahi ange ki he ‘Otuá. Na‘á ku ongo‘i e mole atu ‘a e manavasi‘i mo e siva e ‘amanakí. Na‘e mole foki mo ‘eku tokanga ki he ngaahi ‘ekitivití fakamole taimí peá u fakatokanga‘i na‘á ku anga‘ofa mo angalelei ange ki he ni‘ihī kehē.

‘I he‘eku talangofua ki he fale‘i ‘a ‘eku palesiteni fakasiteikí, na‘e lava e ‘Otuá ‘o liliu au. Na‘e fakamo‘ui pea toe fakafoki mai au ‘e he ‘Eikí Tonu pē ‘i he‘eku keinanga ‘i He‘ene folofolá. ■

Meti Mekisuele, Utah, USA

Na'á ma ngāue mālohi he 'ahó kakato. Na'á ma fiekaia. Mahalo ko 'ema ma'u e pa'angá ko ha tāpuaki ia ki he'ema ngāue.

Ka 'Oku ou Fiekaia!

'I ha 'aho 'oha e taha i he'eku ngāue fakafafiekau i Kolomupiá, na'e toe ha houa e taha peá ma foki mo hoku hoá ki 'apí. Na'á ma fiekaia mo ongosia mei he lue lalo "he" 'ahó kakató. Na'e 'ikai ke ma ma'u ha taha ke ako'i.

Na'e 'ikai foki ha'ama pa'anga, pea na'e te'eiki ke fai 'ema fakatau me'akaí. Na'á ma 'ilo te ma foki ki 'api pea 'ikai ha me'a ke kai. Na'á ku feinga ke teke'i e ngaahi fakakaukau ko 'ení pea tokanga taha ki he ngāue.

"Sio mai ki he me'a kuó u ma'ú!" Ko e lea fakafokifá ia 'eku hoá.

Na'á ne ma'u ha pa'anga ne tō i he kelekelé. Na'á ku lava 'o tala mei he fótunga 'o hono fofongá, na'á ne fakakaukau ki he me'a ne u fakakaukau ki aí. Te ma lava 'o fakatau mai ha me'a ke ma kai!

Ka na'e hili ha momeniti, ne pehē mai 'e hoku hoá, "Ikai, 'oku 'ikai ko ha'ata pa'anga ia!"

"Ka 'oku ou fiekaia!" Ko 'eku fakakaukau ia.

Na'á ku talaange kiate ia, "He 'ikai ke ta ma'u e tokotaha 'oku 'a'aná i he taimi ko 'ení."

Na'á ne fokotu'u mai ke ma lotu. Na'á ku 'ilo na'e tonu ia, ka na'e 'i ai ha konga 'iate ia ne pehē na'e ngalivale ia. Na'á ma ngāue mālohi he 'ahó kakato. Na'á ma fiekaia. Mahalo ko 'ema ma'u e pa'angá ko ha tāpuaki ia ki he'ema ngāue.

Pea ne u manatu'i leva 'eku fine'eikí. 'I he'eku kei si'i, na'á ne ako'i au mo hoku ngaahi tokouá ke mau faitotonu ma'u pē. Na'á ne hoko ko ha sīpinga kiate kimau-tolu peá ne lotua te mau ma'u e loto-to'a ke faitotonú. Na'á ku 'ilo'i kapau na'á ne 'i ai, te ne lotomamahi kapau na'e 'ikai ke u fai e fili 'oku totonú.

Ko ia, na'á ma lotu. Na'á ma kole ki he Tamai Hēvaní ke tokoni mai ke ma 'ilo e tokotaha 'oku 'a'aná. I ha ngaahi lau miniti mei ai, na'e lue mai ha ki'i

talavou 'o fekumi ki ha me'a. Na'á ne lo'imata'ia mo fofonga mamahi. Na'á ku lue atu mo hoku hoá ki ai pea 'ilo ai na'a ma ma'u e me'a na'á ne kumí.

Na'á ma fakafoki ange 'ene pa'angá pea na'a ne toutou fakamálō mai. Na'á ne pehē na'á ne fie ma'u ia ke totongi 'aki 'ene akó. Kapau na'e 'ikai ia, 'e mole hono faingamálie ke lesisítá. Na'á ku lo'imata'ia, pea u fakatomala mei he'eku ngaahi holi kimu'a ke faka'aonga'i e pa'angá. Na'á ma ma'u 'ene fakamatala fetu'utakí, pea na'a ma lava 'o ako'i ia mo ha toko nima kehe. Na'á ku fakamálō he pō ko iá ki hoku hoá 'i he'ene tā sīpinga leleí.

'Oku ou 'ilo'i 'oku tāpuaki'i kitau-tolu 'e he 'Otuá 'i he'etau faitotonú. Na'e 'ikai ke ma ma'u ha me'a ke kai he pō ko iá, ka 'oku 'ikai ke u manatu'i ha'aku mohe fiekaia. Ko hono fakakatoá, na'e hoko hono ma'u e pa'angá ko ha tāpuaki. ■

Isadora Marques Garcia, São Paulo, Brazil

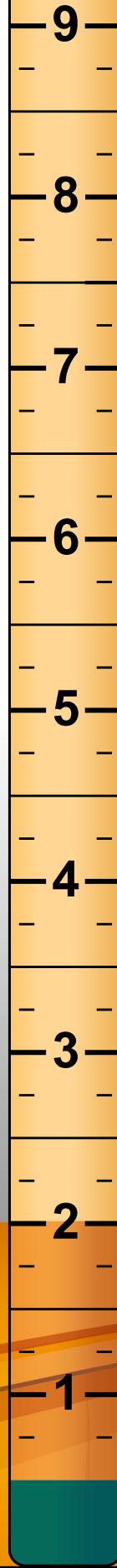
Na'e Mo'ui 'Emau Misiini Fakamafaná 'i he Tuí

Ihe taimi na'a ku nofo ai mo hoku iki 'e toko nimá 'i he tafa'aki fakahahake 'o e 'Iunaiteti Siteiti, na'a mau nofo 'i ha fale ne 'i ai ha misiri fakamafana ne 'utu lolo. Ko e vakai'i e loló, te mau fakahū ha me'afua ki he tangikeé. Pea kapau na'e si'isi'i e loló, te mau tā ki he kautaha lolo fakamafaná ke nau ha'u 'o fakafonu e tangikeé.

Lolotonga ha momoko toho 'i Sānuali, na'a mau fe'amokaki fakapa'anga. Na'a ku ngāue fakataimi he efiafi 'i ha falekai ke fakalahi 'emau pa'anga hū maí, ka na'a mau kei fe'amokaki pē. Ne faifai pea a'u ki he' emau fili ke totongi e vahehongofulú pe ko hono totongi ke fakamafana'i homau falé. Na'a mau fua e loló pea na'e 'inisi ia 'e ua (5 cm). 'E lele pē ia 'i ha 'aho pē 'e ua. Ka na'a mau fili ke tui ki he 'Eikí pea totongi 'emau vahehongofulú.

'I he 'aho hono hokó, na'e toe fua 'e Ma'ake e loló. Na'e kei 'inisi 'e ua pē. Na'e toe fua ia 'e Ma'ake he 'aho hono hokó, pea na'e kei 'inisi 'e ua pē. Na'e ongo mai e māfaná, ka na'e 'ikai holo e loló ia. 'I he 'aho 'e ua hono hokó, na'e kei tu'uma'u pē 'a e loló 'i he 'inisi 'e ua. 'Oku ou manatu'i 'eku tangi 'i he fiefia he pō na'a ku fanongo ai 'oku mo'ui mai e misini fakamafaná. Na'e 'ikai mo'ui 'emau misini fakamafaná 'i he loló; na'e mo'ui ia 'i he tuí.

Na'a mau fua e loló 'i he misini fakamafaná, pea na'e 'inisi ia 'e ua (5 cm). 'E lele pē ia 'i ha 'aho pē 'e ua.

Na'a ku ongo'i hangē ko e uitou na'a ne fafanga'i e palōfita ko 'Ilaisiaá peá ne toki 'ilo "na'e 'ikai faka'a'au ke 'osi 'a e mahoa'a 'i he puhá, pea na'e 'ikai foki ke maha 'a e lolo 'i he ipú" (1 Ngaahi Tu'i 17:16). 'I he faifai pea hokosia e 'aho vahé, na'e toe fua 'e Ma'ake e loló. Ko e taimi ko 'ení na'e 'inisi ia 'e taha (2.5 cm). Kuo holo hifo he taimí ni e loló, ka na'a mau ma'u ha pa'anga ke fakafonu e tangikeé.

Na'e 'ahi'ahi'i 'e homau fāmilí e tala'ofa 'a e 'Eiki 'i he Malakai 3:10: "Pea mou 'ahi'ahi'i ai au, 'oku pehē 'e [he 'Eiki], 'o e ngaahi kau taú, pe te u fakaava 'a e ngaahi matapā 'o e langí pe 'ikai, peá u lilingi hifo kiate kimoutolu ha tāpuaki, 'e 'ikai ha potu 'e fa'a hao ia ki ai."

Ki ha taha pē 'oku veiveiuia 'i he ngaahi tāpuaki 'o e totongi vahehongofulú, 'oku ou poupopu'i kinautolu ke nau tali e fakaafe 'a e 'Eiki ke "'ahi'ahi'i ai aú." 'Oku fakaava e ngaahi matapā 'o e langí 'e he vahehongofulú, pea 'oku tāpuekina kitautolu 'i he ngaahi founghali 'o fakafou 'i he talangofua mo e fai-velenga ki he ngaahi fono mo e ngaahi fekau 'a e 'Eikí.

He 'ikai teitei ngalo 'i homau fāmilí 'a e taimi na'e mo'ui ai 'emau misini fakamafaná 'i he tuí kae 'ikai ko e loló. ■

Loisi Manusiu, Texas, USA

Ako ke Fohi e Kili 'o ha Monumanu

Ihe taimi pē 'oku ou fakakaukau ai ki he mo'ui fakafalala pē kiate kitá, 'oku ha'u ki he'eku fakakaukaú ha kupu'i lea mei he'e-ku palesiteni fakamisioná: "Fohi pē kili ho'o monumanu." 'Ilo, ko ha lea ngalikehe ia, ka 'oku lahi ha mo'oni 'i he fakakaukau ko iá 'oku 'i ai ha ngaahi me'a faingata'a 'i he'etau mo'ui he 'ikai ke tau lava 'o kole ki he ni'ihi kehé ke nau ikuna'i ma'atautolu.

Ko ia, te tau "fohi fēfē 'etau monumanu" 'o fakafekau'aki mo e mo'ui fakafalala fakaeloto pē kiate kitá? 'Oku tau ikuna'i fēfē 'a e ngaahi loto mamahí mo **ako ke fehangahangai mo e kotoa 'etau ngaahi ongo fakaelotó?**

Fakamālō pē, 'oku 'ikai ke tau tuenoa—"oku hulu 'a e ngaahi ma'u'anga tokoní. Te tau lava 'o 'ilo ha ni'ihi si'i 'o e ngaahi me'a ni 'i he "Founga 'e 14 ke Fakalakalaka ai Ho Tu'unga Mo'ui Lelei Fakaelotó." Ko e mahu'inga tahá, **te tau lava 'o fakafaingofua'i e mo'ui 'i he'etau tauhi e ngaahi fekaú** (vakai, peesi 44).

Ko e ako ko ia ke fakafeangai ki he me'a kotoa pē 'oku tau fepaki mo ia 'i he mo'ui ko ha founga ia 'oku tau foua. 'Oku 'ikai 'uhinga e mo'ui fakafalala fakaeloto pē kiate kitá te tau ongo'i ma'u pē fakatatau ki he me'a 'oku tau loto ki aí. 'Oku 'uhinga ia, **te tau malava ke mapule'i e ngaahi ongo fakaelotó 'i ha ngaahi founga lelei mo 'aonga**, 'o fakafou 'i he 'alo'ofa 'a Sisū Kalaisí. 'Oku 'omi 'e Palesiteni M. Lāsolo Pālati ha fale'i 'aonga ki hono a'usia e potupotutatau ko 'ení (vakai, peesi 48).

'I he'etau **faifeinga ke mo'ui fakafalala fakaeloto pē kiate kitá**, mahalo te tau ongo'i hangē ha ki'i fo'i manupuna ngāvaivaí (vakai, peesi 46), ka 'i he'etau ngāue pea kau fakataha mo e Tamai Hēvaní, te tau lava 'o ma'u ha loto-falala 'e 'i ai ha 'aho te tau "puna hake 'aki 'a e kapakau 'o hangē ko e fanga 'ikalé" ('Isaia 40:31), 'a ia ko ha founga ia 'e taha ke pehē te tau ma'u 'a e mālohi ke fohi pē kili 'etau monumanú.

Talamonū atu,

VAHEVAHE MAI HO'O TALANOÁ

'Oku 'i ai ha'o talanoa fakafo ke vahevahe? Pe 'okú ke fie vakai ki ha ngaahi fakamatala feka'u'aki mo ha ngaahi tefito pau? Kapau ko ia, 'oku mau fie fanongo meiate koe! 'Omai ho'o ngaahi talanoá pe fakamatálá 'i he **liahona.Ids.org**.

KAKAI LALAHÍ KEI TALAVOÚ

FALE'I LELEI TAHÁ ...

'Oku vahevahe 'e he kakai lalahi kei talavoú 'a e fale'i lelei taha kuo nau ma'u fekau'aki mo hono tokanga'i lelei honau tu'unga lelei fakaeloto mo faka'atamaí:

"Tuku ha taimi ke ke fakamālohisino ai, faka'ata'atā ho fakakaukaú, mo s'iaki ha ngaahi fakakaukaú 'oku 'ikai lelei mo e ngaahi ongo 'okú ke ma'u."
—Brianna Forrester, Uāsingatoni, USA

"Oua te ke manavasi'i ke talanoa ki ha taha faifale'i. 'I he fakataha'i totonu 'o e ngaahi faito'o fakalaumālie mo fakatu'asinó, kuó u lava aí ke mo'ui peá u tatali ki ha uiu'i ngāue fakafaifekau kae lava ke u tauhi ki he 'Eikí."

—Nate Seal, Iutā, USA

"Fakahoko fakalelei pē 'a e ngaahi me'a lelei kae fakatefito ho'o mo'ui 'ia Kalaisi."

—Nan Crews, Luīsiana, USA

"Manatu'i ke ke mohe ke fiu. 'Oku ngali fakaoli, ka 'oku mahu'inga fau!"
—Sydney Smith, Kaledonia, USA

Ko e hā e fale'i lelei taha kuó ke ma'u ki he fakasi'si'i hono fakaanga'i pē kitá?
'Omai ho'o talí 'i he liahona.lds.org
kimu'a he 'aho 31 Sānuali 2019.

Ko **Loli Fiulá** ko ha 'étita ia ma'a e makasini Friend. 'Okú ne manako 'i hono 'ilo e kau tā me'a lea fo'oú, fakafanongo ki he ngaahi ongoongo 'i he letioó, mo hono ngaohi ha me'aakai mei he funga māmaní. 'Okú ne hiki ha ngaahi me'a 'i ha taimi 'e ni'ihi.

Ko **Valeli Tulaní** mei Kalefonia, USA, pea ko e ta'u 'eni 'e fā 'a'ene mali mo hono huse-pāniti ko Laiení. Na'a ne toki hoko ko ha fa'e ki ha kī' pēpē tamasi'i. 'Okú ne manako 'i he yoga, tā valivalí, laukóngá, mo e 'eva lue laló.

Ko **Heta J. Sionisoní** ko ha taha fai tohi ia mo e 'étita. 'Okú ne manako 'i he sili 'i tahí mo e fononga he fa'ahita'u momokó he 'otu mo'ungá. 'Okú ne manako 'i he tohi Pilitāniá mo sa'i'a hono faka'aonga'i e "y'all" 'i he fepōtalanoa'aki faka'ahó.

'Oku manako 'a **Teivi Kalake** ke feohi mo hono uaifí mo e 'ofefiné. 'I he taimi 'oku 'ikai ke ne ngāue fika ai 'i he'eene hoko ko ha taha tauhi tohí, 'okú ne 'i tu'a 'o lele, 'aka pasikala, pe sio pasiketipolo.

ME'A LAHI ANGE MA'AU

Vaka'i'i e "YA Weekly," 'oku 'i he konga ki he kakai lalahi kei talavoú 'i he Gospel Library app, ke ma'u e fakamatala fo'ou he 'initanetí he uike kotoa, pea muimui 'i he facebook.com/liahona ke ma'u e ngaahi fakamatala pē 'i he 'initanetí mo e fakamatala kehé.

'I HE KONGA KO 'ENÍ

44 Ko e Ongongolelef: Ko ha Tokoni ki he Mo'ui Ta'engatá

Fai 'e Lori Fuller

46 Ako'i Au ke u Puna: Ko hono A'usia e Mo'ui Fakafalala Fakaeloto pē Kiate Kita 'i he Founga 'a e 'Eikí

Fai 'e Valerie Durrant

48 Ngaahi Fokotu'u 'e 8 ke Potupotutatau e Ngaahi Fie Ma'u 'o e Mo'ui

Fai 'e Palesiteni M. Russell Ballard

'I HE 'INITANETÍ PĒ

Ko hono Kumi ha Palofesinale Mo'ui Lelei Faka'atamai 'Oku Fe'unga mo Koé

Fai 'e Dr. Kevin Theriot

Founga 'e 14 ke Fakalakalaka ai Ho Tu'unga Mo'ui Lelei Fakaelotó

Fai 'e Heather J. Johnson

'Uhinga 'oku 'Ikai ke U Toe Ilifia ai 'i he Fale'i Faka'atamaí

Fai 'e Dave Clarke

KO E ONGOONGOLELEÍ

Ko ha Tokoni ki he Mo'ui Ta'engatá

Fai 'e Lori Fuller

Ngaahi Makasini 'a e Siasi

'I he māhina kuo 'osí, na'á ku fetaulaki ai mo ha ngaahi kaungāme'a 'e ni'ihi 'o talanoa ki homau uiké. Na'e vahevahe 'e ha kaungāme'a 'e taha na'á ne fuesia e mafasia 'o e fakaakeake 'ene fine'eikí mei he ma'u kavāmālohí. Na'á ne si'i ange 'iate au, pea na'e hangē ia ko e ngāue kovi taha.

Kimui ange 'i he pō ko iá, na'e liliu e fepōtalanoa'akí ki he founiga 'oku mamafa ai e ifi tapaká pea mo e founiga na'e ifi ai ha taha ne mau 'ilo ha puha sikaleti he 'aho. (Fika'i ia; ko ha pa'anga lahi mo'oni ia!) Na'á ne feinga ke ta'ofoi pea na'á ne fāifeinga ke ta'ofoi. Ka neongo ia, na'e fiefia mo'oni hono fohá 'i he'ene tukú. Na'e mālōlō 'ene tangata'eikí 'i ha tōtu'a e faito'o konatapú, 'a ia na'e tupu ai e fakailifia ange e faka'aonga'i faito'o konatapú ki he tamasi'i ni.

Ne faifai, pea faka'osi 'emau fepōtalanoa'akí ki he kofí—ki he lahi hono inu 'e he kakaí he pongipongi kotoa (mo e ho'atā efiafí pea taimi 'e ni'ihi he po'ulí) pea mo e founiga 'oku nau 'ofa ai he taimi ni ki he kofí (latte), 'a ia na'e 'ikai ke nau lava 'o fakatau faka'ahó.

'I he'eku faka'uli foki ki 'apí, mo fakakaukau ki he ngaahi fepōtala-noa'akí ni, ne u ma'u e fakakaukau, "Ko e Lea 'o e Potó 'a e tokoni lahi taha ki he mo'ui." (Kapau 'oku 'ikai ke ke 'ilo'i, ko e "tokoni ki he mo'ui" ko ha founiga ia ke 'ai ke toe lelei ange ai ho mo'ui, pea faingofua ange, etc. Hangē ko hono fakamatala'i ia 'e ha taha 'i he 'initanetí, ko e tokoni ki he mo'ui 'a e me'a na'e 'iloa kimu'a ko e "fakakaukau leleí.") 'Oku hangē ia na'e folofola 'e he 'Otuá: "Ko e founiga 'eni

Kuó ke fakakaukau
nai ki he founiga
'oku faingofua
ange ai e mo'ui
'i hono tauhi e
ngaahi fekaú?

ke ke fakahaofi ai ho paangá, tokoni ke ke mo'ui leleí, malu'i ho fānaú mo faka'ehi'ehi mei he ngaahi kavenga mafasia fakaeloto faingata'a, kau ai ho'o ngaahi ma'unimaá mo e ma'unimā e kakai kehé." 'Oku hangē ia na'e 'osi 'afio'i 'e he 'Otuá 'a e ngaahi palopalema kotoa pē te tau fehangahangai mo iá pea 'omi ha founga ke faka'ehi'ehi ai mei he konga lahi. . . .

Ko e kotoa 'o e ngaahi fekau 'a e 'Otuá, 'oku tau ma'u e fili ke muimui ki ai pe tukunoa'i. Kae hangē ko 'eku fakakaukau ki he Lea 'o e Potó ko ha ngaahi fakahinohino mei he 'Otuá 'a ia 'okú ne fakatou 'ilo'i mo malu'i kitautolu mei he ngaahi faingata'a lahi faú, na'a ku fakakaukau, "Fefé kapau 'oku pehē kotoa e ngaahi fekau 'a e 'Otuá?" Fefé kapau kuo 'omi 'e ha Tamai Hēvani 'ofa, 'a ia kuó ne a'usia e mo'ui ni mo hono ngaahi faingata'a, ha tohi fakahinohino ke tokoni ke tau mo'ui 'i he māmaní 'i he mamahi si'i taha 'e ala lavá? Pea fefé kapau na'a Ne tuku mai ia kiate kitautolu koe'uhí 'okú Ne 'ofa 'iate kitautolu mo finangalo ke malu'i kitautolu?

'Okú ke loto ke ke fiemālie 'i he me'a 'okú ke ma'u, fiefia pea mo hounga'ia? "Oua na'a ke manumanu ki he fale 'o ho kaungā'api" ('Ekesōtosi 20:17).

'Okú ke loto ke faka'ehi'ehi mei he halaiá, nofo pōpulá, totongi faka'atā mei pilisoné mo e ngaahi totongi ki he fakamaau'angá? 'Okú ke loto ke ma'u e falala mo e faka'apa'apa 'a e kakaí—pea mo ho ngāue? "Oua na'a ke kaiha'a" ('Ekesōtosi 20:15).

'Okú ke loto ke ke nofo ofi ki he 'Otuá kae lava ke Ne tataki mo fakahinohino'i koe mo tokoni ke fua ho'o ngaahi mafasiá? "Ke ke 'ofa ki [he 'Eikí] ko ho 'Otuá 'aki ho laumālié kotoa, mo ho'o mo'u kotoa, mo ho lotó kotoa," (Mātiu 22:37).

'Oku fai pehē atu ai pē e lisí. 'E lava e fekau kotoa pē 'o malu'i kitautolu mei he lotomamahí, 'ai ke faingofua ange 'etau mo'u, pukepuke kitautolu ke 'oua te tau tō ki ha faingata'a, pe tokoni pē ke tau ma'u e melinó. Pea 'oku ma'u kotoa ia 'i ha kī'i totongi fakatāutaha sī'sī'i fau pe faingata'a'ia. (Pea 'oku 'ikai ha totongi fakapulipuli!)

Ko hono mo'oní 'oku 'ikai ke u loto ke fakasi'a e ngaahi fekau ke hoko ko ha ngaahi fakahinohino pē pe ngaahi tokoni ki he mo'u. 'Oku nau mahulu ange ai. Ka 'oku faingofua pehē foki. 'E lava e Tamai Hēvaní 'o malu'i kitautolu mei he me'a kotoa pē. Ka 'i He'ene hoko ko ha mātu'a 'ofá, te Ne fie teuteu'i mo malu'i kitautolu mei he nunu'a 'o 'etau ngaahi filí—"aki

hono tataki kitautolu ke fai e ngaahi fili lelei angé.

Ko e mo'oni, te tau lava 'o tauhi e ngaahi fekaú pea kei hoko pē ha ngaahi me'a 'oku kovi. Ko ia, ko e hā te tau toe hoha'a ai ki aí?

Koe'uhí he 'ikai ke tau teitei 'ilo'i e me'a 'oku malu'i kitautolu mei aí 'o fakafou i he'etau talangofuá. Koe'uhí 'oku tokoni ia ke fakatau'atāina'i kitautolu mei ha mo'u fonu 'i he kafo fakatupu pē 'e kitautolú. Koe'uhí 'oku tokoni e talangofuá ke tau nofo ofi ki he 'Otuá. Koe'uhí 'okú ne fokotu'u kitautolu 'i ha tu'unga ke fakatomala 'i he taimi 'oku tau fili hala aí. Koe'uhí 'oku tau falala ki he 'Otuá ke Ne 'afio'i e founга ke tāpuekina mo malu'i ai kitautolú.

'Oku fai pehē atu ai pē e lisí. 'Oku lahi ange ia 'i he lisí 'o e ngaahi 'uhinga ke 'oua 'e tauhi e ngaahi fekaú.

Pe 'oku lelei ange pe toe kovi ange, 'oku tuku 'e he 'Otuá ke u fili pe te u fie talangofua fefé. 'Oku ou fili pe te u tali e ngaahi tāpuaki kuó Ne fakatalatali ma'a kú. Ko ia, ko e hā 'oku tau tauhi ai e ngaahi fekaú? Koe'uhí 'oku ou loto ke 'oua 'e fakangatangata 'eku mo'ui ki he tokoni 'oku feinga e 'Otuá ke fakahoko maí. ■

Ako'i Au ke u Puna

Ko hono A'usia e Mo'ui
Fakafalala Fakaeloto pē Kiate
Kita 'i he Founga 'a e 'Eikí

Fai 'e Valerie Durrant

He'etau fakakaukau ki ha ki'i manupuna valevale 'oku ako puná, 'oku tau fa'a fakakaukauloto ki he'ene 'aliaki faka'osi: 'a 'ene puna 'o tō ki tu'a mei he punungá, mafola hono ongo kapakaú, pea puna ma'olunga ki he langí. Ka kimu'a 'i he lavame'a faka'osi ko íá, 'oku ngalingali ne lahi ha ngaahi fehalaaki 'o 'ikai lava ai e manupuná ke puna ma'olunga ki he langí kae tō ia he kelekelé.

Hangē ko e ako puna ha ki'i manupuná, 'e malava foki ke tau toutou tō 'i he'etau a'usia e mo'ui fakafalala fakaeloto pē kiate kitá. Ka 'i he'etau tafoki ki he 'Eikí ke tokoní mo ngaué, te tau lava 'o ako e founga ke loto vilitaki ai 'i he taimi 'oku 'ikai hoko ai e mo'ui ki he me'a ne palani ki aí pea ke fakafalala kiate la pea 'i he taimi 'e fu'u lahi ai e ngaahi faingataá ke tau fuesiá.

Ko e Ako ke Puná

Kapau na'e fakamamahi e ako ke puná, ko e hā 'e feinga ai ha manupuna ke mavahe mei he punungá? Koe'uhí ko 'ene fa'eé. 'I he 'uluaki konga 'o e mo'ui 'a 'ene fānaú, 'e 'omi fakahangatonu 'e he fa'ē manupuná 'a e me'akaí kiate kinautolu ki he punungá. Ka 'i he fakalau 'a e taimí, 'okú ne kamata ke tuku e me'akaí 'i tu'a he punungá koeuhí ke feinga 'a e fanga ki'i manupuná ke ma'u hanau me'akai.

Ko e founga tatau pē ia 'oku tau kātekina 'i he'etau ako ke mo'ui fakafalala fakaeloto pē kiate kitá—ka 'oku 'ikai 'amanaki mai ke tau puna leva 'iate kitautolu pē.

Hangē ko e tuku 'e ha fa'ē manupuna hono 'uhikí ke nau tō ki tu'a mei he punungá, 'oku tuku 'e he Tamai Hēvaní ke tau foua e ngaahi faingataá mo e ngaahi a'usia 'e lava ke mamahi, fakatupu 'ita, mo fakatupu lotosi'. 'Oku fakataumu'a 'Ene palani 'o e fakamo'ui ke tokoni'i kitautolu ke tau hoko 'o hangē ko íá, kae lava ke hoko e faingata'a kotoa pē 'oku tau fepaki mo íá ko ha faingamālie ke tau ako mo tupulaki ai. Hangē ko e fa'ē manupuná, 'oku kei 'omi pē 'e he Tamai Hēvaní 'a e fiemālie mo e fakahinohino koe'uhí ko 'Ene tokoní pē te tau lava ai 'o fakahoko mo tauhi 'etau mo'ui lelei fakaeloto mo faka'atamaí.

'Oku fie ma'u ke
tau fakafalala ki he
Tamai Hēvaní mo
Sisū Kalaisi mo
ngāue 'i he'etau
taumu'a ke mo'ui
fakafalala fakaeloto
pē kiate kitá.

Ko e Kapapuna Hotau Kapakaú

Neongo 'oku tau hoa ngäue mo e Tamai Hēvaní, ka 'oku 'ikai totonu ke tau 'amanaki ke Ne fakahoko e me'a kotoa pē ma'atautolu. 'Okú Ne finangalo ke tau faka'aonga'i 'etau tau'atáina ke filí mo e ngaahi ma'u-'anga tokoni kuó Ne tuku mai 'i hotau hala ki he mo'ui fakafalala fakaeloto pē kiate kitá.

Hangē ko 'ení, 'i he taimi 'oku tau foua ai e lotomamahí, 'itá, pe molé, 'okú Ne finangalo ke tau fealea'aki pea mo la, ka 'oku 'ikai totonu ke tau ngata pē ai—'oku fie ma'u ke tau fai hotau lelei tahá ke ngäue fakatatau ki he ngaahi ueí 'okú Ne 'omí, tauhi e ngaahi fekaú, 'alu ki he temipalé ke kumi ki he nongá, fiemalié, mo e ngaahi talí, manatu'i e akonaki fakaepalofítá; pea ke falala ki He'ene palani ma'atautolú.

Kuo 'omi 'e he Tamai Hēvaní ha ngaahi me'angäue lahi ke fakahoko e mo'ui fakafalala fakaeloto pē kiate kitá, ka 'o kapau kuo tau fai 'osikiavelenga pea kei tu'u ma'u pē pe kei faingata'a'ia faka'atamai pē, 'e ala fie ma'u ha ngaahi ma'u'anga tokoni lahi ange. 'Okú 'i ai ha ngaahi taimi pau 'e ala fie ma'u ai ke ke 'alu ki ha faifale'i fakapalo-fesinale faka'atamai pe ma'u ha fale'i mei ho'o písopé ki ha fakahinohino lahi ange ke hoko atú.

Manatu'i, neongo kapau 'oku tau kole fale'i mei he ni'ihi kehé 'i he taimi kotoa pē 'oku tau faingata'a'ia aí, 'e ala mole meiate kitautolu e ngaahi faingamálie mahu'inga ke tau ako mo tupulaki ai 'iate kitautolu peé. 'Okú toe fie ma'u ke tau fai ha ngäue lahi fe'unga kae lava ke tau laka ki mu'a.

Ko e Muimui 'i he Sípinga 'a e 'Eikí

'I he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava vahe 9, 'oku valoki'i 'a 'Ōliva Kautele 'i he'ene feinga ke liliu e ngaahi peleti 'o e Tohi 'a Molomoná kae 'ikai "fakakaukau ki ai tuku kehe pē ke kole [ki he 'Otuá]" (veesi 7). 'Okú akonaki'i leva ia ke ne "fakakaukau'i ia 'i [hono] 'atamaí," fai 'ene aofangatukú, pea "fehu'i [ki he 'Otuá] pe 'oku totonu ia" (veesi 8).

'I he'etau muimui ki he sīpinga ko 'ení, 'oku 'ikai li'aki kitautolu 'e he Tamai Hēvaní ke tau fakafalala kakato ki he me'a 'oku tau malavá mo 'etau fakakaukau'i 'i he'etau tokangaekina 'etau mo'ui lelei faka'atamaí. 'Okú Ne faka'atá kiate kitautolu 'a e faingamálie ke ako ai ke faka'aonga'i 'etau tau'atáina ke filí. Ko e fekumi ki he ngaahi tali ki he'etau fehu'i mo kumi e ngaahi founiga ke solova 'aki 'etau palopalemá 'aki 'Ene

tokoní, 'a e me'a te ne tokoni'i kitautolu ke tau hoko 'o hangē ko lá. 'I he nofo 'eni 'i he'etau fakakaukau, te tau lava 'o kole kiate la ke fakaha'a'i mai e founiga te tau lava ai 'o ma'u e potupotutatau fakaelotó kae 'ikai ko e kole ange pē ke Ne ngaohi ke tau lelei angé.

'I he'etau toutou faka'aonga'i 'etau tau'atáina ke filí 'i he founá ni, 'i he taimi pē 'oku 'ahi'ahi'i ai hotau tu'unga lelei fakaelotó, 'oku tau hoko māmālie ai 'o lelei ange pea loto-falala lahi ange. Neongo 'oku te'eki ke tau ma'u e taukei ke puná, ka 'e lava ke fakapapau'i mai kiate kitautolu 'okú Ne fe'ao mo kitautolu 'i he halá pea tau fiefia 'i he fo'i mo'oní ko ia 'okú Ne tokoni ke tau hoko māmālie 'o lelei angé. 'Okú 'i ai ha faingamálie 'i he 'aho takitha ke tau a'usia ha tu'unga ma'olunga fo'ou —'o teuteu'i ai kitautolu ki he 'aho te tau lava ai 'o puna pē 'iate kitautolú. ■

'Okú nofo e tokotaha na'a ne fai e talanoá i Kalefōnia, USA.

Palesiteni
M. Russell
Ballard

Palesiteni
Le'ole'o 'o e
Kōlomu 'o e Kau
'Aposetolo 'e
Toko Hongofulu
Mā Uá

'Oku 'i ai ha'aku
ngaahi fokotu'u
'oku ou 'amanaki
'e 'aonga kiate
kinautolu ko ia
'oku hoha'a ki he
potupotutatau 'a e
ngaahi fie ma'u
'o e mo'uí.

NGAAHI FOKOTU'U 'E VALU KE **Potupotutatau e Ngaahi Fie Ma'u 'o e Mo'uí**

- 1. 'Uluakí, fakakaukau ki ho'o mo'uí pea fokotu'u e ngaahi me'a 'okú ke fakamu'omu'á.** Faka'aonga'i ma'u pē ha taimi fakalongolongo ke fakakaukau lahi ai ki he hala 'okú ke fononga aí mo me'a 'e fie ma'u ke ke fai ke a'u ai ki aí. Ko Sisū, hotau fa'ifa'itaki'angá, na'e fa'a "alú ia mei ai ki he toafá, 'o lotu ai" (Luke 5:16). 'Oku fie ma'u ke tau fai e me'a tatau he taimi 'e níhi ke fakafou'ou fakalaumālie kitautolu 'o hangé ko ia na'e fai 'e he Fakamo'u. Hiki hifo e ngaahi ngāue te ke loto ke fakahoko he 'aho takitaha. Manatu'i a e ngaahi fuakava topuputapu kuó ke fai mo e 'Eikí 'i ho'o hiki hifo ho'o ngaahi taimi-tēpile faka'ahó.
- 2. Uá, fokotu'u ha ngaahi taumu'a taimi nounou te ke lava 'o a'usia.** Fokotu'u e ngaahi taumu'a 'oku napangapangamālié—"ikai ke fu'u lahi pe fu'u sī'sī'i, pea 'ikai fu'u ma'olunga pe fu'u ma'ulalo. Hiki hifo ho'o ngaahi taumu'a te ke lava fakahokó pea ngāue'i kinautolu 'o fakatatau ki honau mahu'ingá. Lotua ha tataki fakalangi 'i hono fokotu'u ho taumu'a.
- 3. Tolú, mapule'i ho ngaahi fie ma'u mo'oní pea fakafuofua'i lelei kinautolu 'o fakatatau ki ho ngaahi fie ma'u 'i he mo'uí, 'o fakafou 'i he patiseti fakapotopotó.** Kuo tokolahi fau ha níhi fakafou'ituitui mo ha ngaahi fāmili kuo 'i ai ha'anau mo'ua lahi. Tokanga telia 'a e ngaahi 'ahi-'ahi lahi ke nō pa'angá. 'Oku faingofua lahi ange ke nō e pa'angá 'i hono totongi fakafokí. 'Oku 'ikai ha hala tu'usi ki he tu'unga lelei fakapa'angá. He 'ikai teitei potupotutatau 'etau mo'uí kae 'oua kuo lelei 'etau tu'unga fakapa'angá.

Manatu'i ke totongi ma'u pē ha vahehongofulu kakato.

4. Faá, feohi vāofí mo ho malí, fānaú, kāingá, mo e ngaahi kaungāme’á. Te nau tokoni atu ke potututatau ho’o mo’uí. Fokotu’u ha ngaahi vā fetu’utaki mo ho fāmilí mo e kaungāme’á ‘o fakafou ‘i he fetu’utaki tau’atāina mo faitotonú.

‘E lava ke pukepuke ha mali lelei mo e ngaahi vā fetu’utaki fakafāmili lelei ‘o fakafou ‘i he fetu’utaki anga’ofa, ‘ofa, mo fa’a fakakaukaú. Manatu’i ‘oku fa’a hulu ange ha fakahila, fakakuitaha, pe ko ha ala ‘i he ngaahi leá. ‘Oku hoko foki e poto ‘i he huá mo e fakafanongo leleí ko ha ngaahi konga mahu’inga ‘o e fetu’utaki lelei.

5. Nímá, ako e ngaahi folofolá.

‘Oku nau ‘omi ha taha ‘o e ngaahi ma’u’anga tokoni lelei taha ‘oku tau ma’u ke fengāue’aki ai mo e Laumālie ‘o e ‘Eikí. Ko e taha ‘o e ngaahi founiga kuó u ma’u ai ha ‘ilo fakapapau ko e Kalaisí ‘a Sīsuú, ‘oku fakafou ia ‘i he’eku ako e ngaahi folofolá. Kuo kole ‘e Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni ki he kāingalotu ‘o e Siasí ke nau ako ‘i he fa’a lotu e Tohi ‘a Molomoná he ‘aho kotoa pē.

6. Onó, kuo pau ke tau fakataimi-tēpile’i ‘a e ‘aho takitaha ke ‘i ai ha mālōlō fe’unga, fakamalo hisino, mo e mālōlō kapau ‘oku tau fie mo’ui lelei mo potututatau. ‘Oku fakalahi ‘e he fōtunga lelei fakatu’asinó hotau ngeiá mo e faka’apa’apa’i pē kitá.

7. Fitú, fakahoko e efiafi fakafā-milí he ui ke kotoa pē. Kuo pau ke ‘oua na’ mole meiate kitautolu ‘a e

faingamālie makehe ko ‘eni ke “feako’iaki ‘iate kimoutolu ‘a e tokāteline ‘o e pule-’anga” (T&F 88:77), ‘a ia ‘e iku ai e ngaahi fāmilí ki he mo’ui ta’engatá.

‘Oku ngāue ma’u pē ‘a Sētane ke faka’auha ‘etau ngaahi fakamo’óni, ka he ‘ikai ke ne ma’u ha mālohi ke ‘ahí’ahí’i pe fakahoha’asi kitautolu ‘o laka hake ‘i hotau mālohi ke fakafepakí ‘i he taimi ‘oku tau ako ai e ongoongoleí mo mo’ui ‘aki hono ngaahi fekuá.

8. Ko ‘eku fokotu’u faka’osi ke lotu ma’u pē.

Te ke lava ‘o ‘ilo’i e ngaahi fili totonu ke fai he ‘aho takitaha ‘o fakafou ‘i he lotu fakamātoato ma’u peé. ‘I he taimi ‘oku ou mo’ui fakalaumālie aí, ‘oku ou ‘ilo ‘e faingofua ange ‘a e potututatau e me’ā kotoa pē ‘i he’eku mo’uí.

‘Oku ou fakatokanga’i ‘e lava ke tānaki mai ha ngaahi fokotu’u kehe ki hení. Ka neongo ia, ‘i he taimi ‘oku tau tokanga taha ai ki ha ngaahi tefito’i taumu’á si’í, ‘oku ngalingali te tau lava ange ai ‘o tokanga’i e ngaahi fie ma’u lahi ‘o e mo’uí ‘oku tuku mai kiate kitautolú. Manatu’i, he ‘ikai lava ke tau ma’u e mo’ui potututatau ‘o ka fu’u tōtu’á hano fai ha fa’ahinga me’á ‘i he mo’uí. ‘I he taimi tatau, ‘e lava ke hoko ha me’ā tatau ‘o ka fu’u si’ísi’í hano fai e ngaahi me’á ‘oku mahu’ingá. Na’e akonaki e Tu’i ko Penisimaní ‘oku “fai ‘a e ngaahi me’á ni kotoa pē ‘i he fakapotopoto mo e maau” (Mōsaia 4:27).

‘Oku lava ke fakamoleki hotau taimí mo e iví ‘i he si’í ‘a e fakahinohino mo e ngaahi taumu’á mahinó, pea tokoni ia

ke ‘ikai potututatau ‘etau mo’uí. ‘Oku totonu ko ‘etau tefito’i taumu’á ke fekumi ki he “mo’ui ta’e-fa’a-maté mo e mo’ui ta’engatá” (Mōsese 1:39). ‘I he hoko ‘eni ko ‘etau taumu’á, ko e hā ‘oku ‘ikai to’o ai mei hē’etau mo’uí ‘a e ngaahi me’á ‘okú ne tohoaki’i mo ma’u ‘etau ngaahi faka-kaukaú, ongó, mo e iví kae ‘ikai tokoni ke tau a’usia e taumu’á ko iá?

Fai e lelei taha te ke lavá he ‘aho takitaha. Fai pē e ngaahi me’á angamahení, pea kimu’á ke ke fakatokanga’i, ‘e fonu ho’o mo’uí he mahino fakalaumālie te ne fakapapau’i kiate koe ‘oku ‘ofa ho’o Tamai Hēvaní ‘iate koe. ‘I he taimi ‘e ‘ilo ai ‘e ha taha e me’á ni, pea ‘e mahu’inga mālie leva e taumu’á mo e ‘uhinga ‘o e mo’uí, pea faingofua ange ai hono tauhi e mo’uí ke potututatau. ■

Mei ha lea ‘i he konifelenisi lahi ‘o ‘Epeleli 1987.

TO'U TUPU

Fēfē kapau ne u mavahe?

'I he'eku fuofua hiki mai ki hení, ne toko ua pē 'a e ongo finemui 'i hoku koló. Ne mau kaungāme'a peá u 'ilo'i lelei kinautolu. Ka na'e 'ikai ke na toe ma'ulotu.

Ne u fetaulaki mo e palesiteni fakamisioná 'i ha'aku 'alu ki he temipalé. Ne u talanoa ange kau ki hoku ongo kaungāme'a mo fehu'i ange pe ko e hā te u lava 'o fai ke tokoni'i kinaua ke na toe foki ki he Siasí. Na'a ne talamai ke u tu'u mālohi 'i he me'a ne u tui ki aí, pea lotua kinaua.

Hili pē iá, ne u sio ki ha taha 'o e ongo tamaiki fefiné ni, pea na'a ku fiefia 'aupito ke sio ki ai. 'I he'eku foki ki 'api he pō ko iá, na'a ku lotu peá u ongo'i mālohi na'e fie ma'u ke u tu'u ma'u he mo'oni ne u 'i aí pea 'alu ma'u pē ki he lotú, 'alu ma'u pē ki he seminelí, pea hokohoko atu 'eku tā-sīpinga ki hoku ngaahi kaungāme'a. Fēfē nai kapau ne u mavahe pea 'ikai toe foki mai kae foki mai ha taha ia hoku ongo kaungāme'a ki he siasi? Ko hai 'e hoko ko hona kaungāme'a mo tokoni ke nau toe foki mai?

'Oku faingofua ange taimi 'oku tau fai fakataha ai ha me'a.

'Aliona,

Kharkiv Oblast, Ukraine

'I HE KONGA KO 'ENÍ

- 52 Hangē ko e Fakamo'uí:
Tupulaki 'i ha Ngaahi Tafa'aki
Mahu'inga 'e Fā
Fai 'e Diane Thomas

- 56 Fakahinohino 'a ha Taha Hiki
Me'a Mamafa ki he Founga
ke Tu'u Mālohi aí
Fai 'e Kuinini Manumu'a

- 58 Kaveinga 'o e Mutualé ki he
2019: "Kapau 'Oku Mou 'Ofa
Kiate Au, Fai 'Eku Ngaahi
Fekau"
Fai 'e he Kau Palesitenisī
Lahi 'o e Kau
Finemuí mo e
Kau Talavou'

- 60 Hiva 'o e
Kaveinga Mutualé
ki he 2019: Kapau 'Oku Tau
'Ofa 'late la
Fai 'e Nik Day

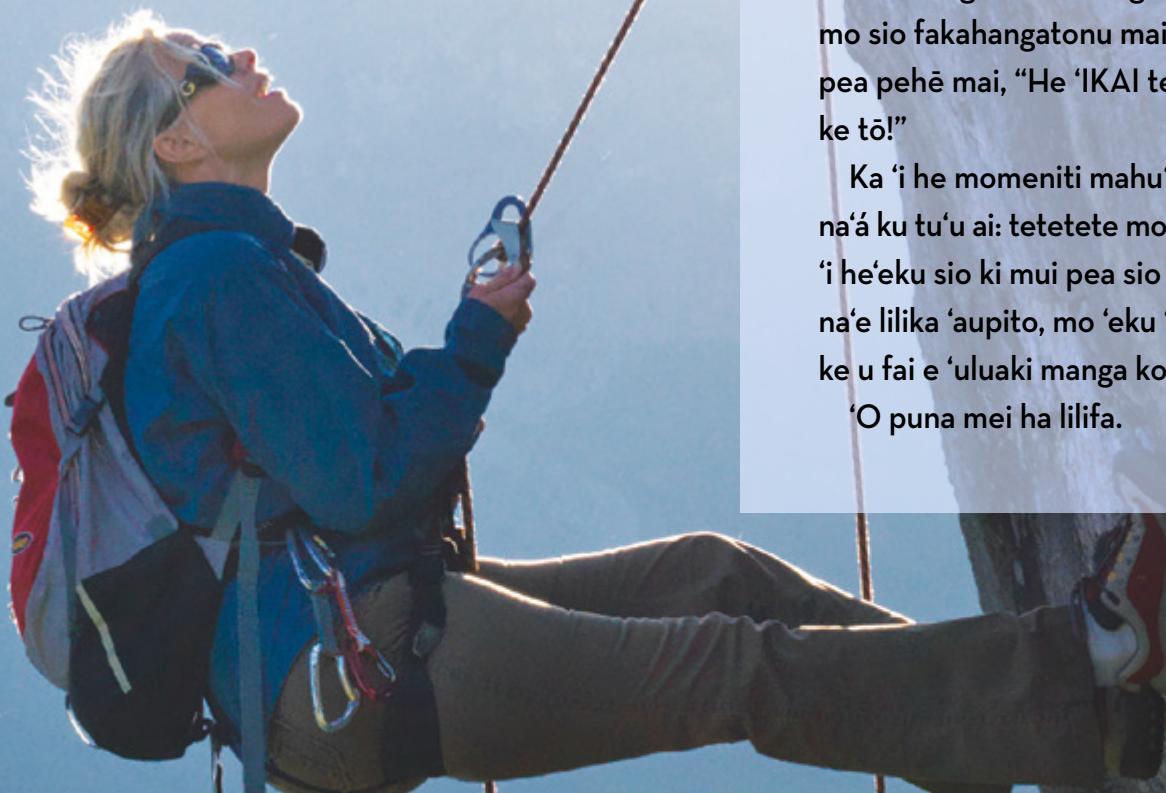
- 64 Ko e Folofola Faka'osi: Ko e
Sākalamēnití mo e Hoko 'o
Anga Faka-Kalaisi Angé
Fai 'e Eletā D. Todd
Christofferson

Fai 'e Diane Thomas
Seminelí mo e 'Inisititiutí

HANGĒ KO'E FAKAMO'UÍ:

Mahu'inga 'e Fā
Tupulaki 'i he Ngaahi Tafa'aki

'Oku 'ikai lahi 'etau 'ilo ki he anga 'o e
tupu hake 'a Sīsū Kalaisí, ka 'oku 'omi
'e he Luke 2:52 ha fakamatala lahi.

“**K**o ia, 'oku fie ma'u ke u... hā?”
Na'a ku fakafanongo. Na'a ku
fanongo mo'oni. Na'e 'osi vakai'i 'e he
fai fakahinohinó 'eku letá, fakahaa'i
mai e founiga ke tukuange ai e maeá,
mo sio fakahangatonu mai kiate au
pea pehē mai, “He 'IKAI te u tuku ke
ke tō!”

Ka 'i he momeniti mahu'inga ko iá,
na'a ku tu'u ai: tetetete mo fetafetafei,
'i he'eku sio ki mui pea sio ki lalo ...
na'e lilika 'aupito, mo 'eku 'ilo na'e pau
ke u fai e 'uluaki manga ko iá.

'O puna mei ha liliifa.

Pea ko koe 'eni, 'okú ke tu'u 'i he tapa'i liliifa fakalaumālié, 'o 'ikai fakapapau'i pe 'okú ke ma'u e me'a ngāue pe teuteu totonú ke ngāue'i e mo'oni kuó ke ma'u.

Sai, mahalo kuo te'eki ke mou a'usia ia, ke manga 'o puna mei ha liliifa, mo faka'amu 'okú ke mateuteu fe'unga ke puna hao hifo ki lalo. Kae mahalo kuó ke a'usia fakalaumālie ia. 'Okú ke 'ilo, 'i ho'o ako e ngaahi folofolá 'iate koe pē pea fanongo ki he fakamo'oni 'a e kau faiakó ki he tokāteline mo'oní mo e ngaahi tefito'i mo'oní. 'Okú ke ongo'i hono fakaafe'i koe 'e he Laumālié ke ke ngāue 'i ha ngaahi founga 'e tokoni ke ke hoko ai 'o hangē ko e Fakamo'uí. 'Okú ke fiefia ke fai e 'uluaki manga ko 'ení pea fakahaa'i ki he Eikí 'a ho'o tukupā ki He'ene ongoongolelei.

Pea 'okú ke fakakaukau leva, "Te u fakahoko fēfē ia?"

Pea 'oku mōlia atu 'a e me'a na'e ngali fu'u mahino mo faingofua ke fakahokó 'i ha momenití pē kuo hili atú. Pea ko koe 'eni, 'okú ke tu'u 'i he tapa'i liliifa fakalaumālié, 'o 'ikai fakapapau'i pe 'okú ke ma'u e me'a ngāue pe teuteu totonú ke ngāue'i e mo'oni kuó ke ma'u.

Ke hoko 'o hangē ko Sisū Kalaisí: 'Okú ke fakahoko fēfē ia?

Kamata 'i he Kamata'angá

Na'e kamata 'e he Fakamo'uí 'Ene mo'ui fakamatelié 'i he founga tatau pē mo kitauá: ko ha ki'i pēpē valevale. Pea 'i he 'alu pē 'a e taimí, hangē ko kitautolú, na'e kamata ke fu'u lahi 'a Sisū (vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:11-17). Na'a Ne ako ke lue, lea, mo kata. Na'a Ne ako ke ngāue, laukonga, mo feohi mo e kakaí.

Ko hono mo'oní, 'oku lekooti e founga 'o e "tupulaki" 'a e 'Eikí 'i he Luke 2:52: "Pea tupulaki 'a e potó 'ia Sisū mo e lahí, pea na'e 'ofeina ia 'e he 'Otuá mo e tangatá."

Kapau 'oku tau fie hoko 'o hangē ko e Fakamo'uí, te tau lava 'o muimui ki He'ene sīpingá.

Ko ia tau vakai mu'a ki he sīpingá ni mo vakai tonu ki he founga 'oku malava ai ke hoko 'o hangē ko Sisū Kalaisí!

"Tupulaki 'i he potó"

Na'e fakatupu 'e he 'Otuá hotau 'atamaí ke malava fakafo 'o faka-fuofua'i, fakakaukau'i, mo faka'aonga'i e 'iló. Ngaahi mo'oní'i me'a, fiká, taukeí, founga ngāue—'oku meimeei ta'efakangatangata hono lahi 'o e fakamatala te tau lava 'o ma'u!

Kae hangē ko e Fakamo'uí, 'oku tau feinga ke fakalahi 'a e potó, kae 'ikai ko e fakamatalá pē. Ko e potó 'a e malava ko ia ke faka'aonga'i totonu e fakamatalá, mahino 'etau ngaahi filí, mo fai e ngaahi fili 'oku leleí.

Na'e ako'i 'e 'Eletā Sēmisi E. Talamesi (1862-1933) 'o e Kōlomu

'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá "Ko e faka'aonga'i totonu 'o e 'iló 'oku tupu ai e potó."¹ Na'a ne fakamatala'i foki e founga na'e ma'u ai 'e he Fakamo'uí e potó: "Na'a Ne tānaki e 'iló 'i he akó, pea ma'u e potó 'i he lotú, fakakaukaú, mo e ngāue."² Na'e ako'i 'e 'Alamā hono foha ko Hilamaní 'o pehē, "Oiaué, manatu, 'e hoku foha, 'o ako 'a e potó 'i ho'o kei si'i; 'io, ako 'i ho'o kei si'i ke tauhi 'a e ngaahi fekau 'a e 'Otuá" ('Alamā 37:35; tānaki atu hono fakamamafa'i). Fakakaukau ki ai: 'Oku fakalahi 'e he tuí, akó, mo e talangofuá 'a 'etau malava ke ma'u 'a e 'iló mo fakalahi e potó!

POTO

Te ke lava fēfē 'o faka'aonga'i e ngaahi tefito'i mo'oní 'o e tuí mo e talangofuá ke tokoni'i koe ke tupulaki 'i he potó? Ko e hā ha ngaahi founga 'e lava ai e tupulaki 'i he potó 'o tokoni'i koe ke ke hoko 'o hangē ko e Fakamo'uí?

AKO LAHI ANGE:

Vakai, 2 Nifai
9:28-29;
Tokāteline mo e
Ngaahi Fuakava
130:18-19.

"Tupulaki 'i he lahi"

Na'e sino lahi mo kaukaua 'a Nifai. Ko ia na'e ui 'e he folofolá ko e "sino lahi 'aupito" (1 Nifai 2:16). 'Oku 'ikai ke u pehē au. Na'e fakataumu'a e lahi 'o Ni'afaí ke fakahoko e ngaahi 'ekitivití matu'aki kehe mei hoku lahí koe'uhí na'e 'i ai ha ngaahi ngāue kehe 'a e 'Eikí ma'a Ni'afaí. Na'e pau ke langa 'e Ni'afaí ha vaka, tokonaki ha me'akai ma'a hono fāmilí, mo tokoni ke nau fononga 'i he feitu'u maomaonganaoá.

TUPU LAHÍ

Ko e hā ha ngaahi founiga 'oku fekau'aki ai hono tokanga'i ho sino fakatu'asinó ki hono tokanga'i ho laumālié? Ko e hā te ke liliu pe fakalelei'i 'i he founiga ho'o tokanga'i ho sinó?

AKO LAHI ANGE:

Lau 'a e lea he konifelenisi lahi ko e "Fakafeta'i ki he 'Otuá" na'e fai 'e Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni.

'Oku ma'u 'e hotau sino fakatu'asinó 'a e me'a 'oku fie ma'u kae lava 'o mo'ui mo fiefia 'i he mo'ui fakamatelie. Koe'uhí ko e fokotu'u fakalangi 'a e 'Otuá, 'oku tupulaki e lahi 'o ha pēpē tokī fā'ele'i 'i he fakalau 'a e taimí. 'Oku 'ikai fie ma'u ke tau toe ma'u ha ngaahi to'oto'onga pe nima mo e va'e lahi ange—kuo 'osi fa'u e ngaahi me'a ko iá ko ha konga hotau sinó. 'Oku 'ikai toe fie ma'u ha fakalahi makehe! Ka ke tau lava 'o tauhi ki he 'Otuá mo kinautolu 'oku tau feohí, kuo pau ke tau tauhi e mo'ui lelei hotau sinó.

Ko hotau sino fakatu'asinó ko ha temipale ia kuo fa'u haohaoa, pe ko ha fale ki hotau laumālié (vakai, 1 Kolinitō 3:16–17; 6:19–20). Na'e akonaki 'a Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni 'o pehē: "Ko ho sinó, pe ko e hā pē hono ngaahi me'afoaki fakanatulá, ko ha fakatupu ma'ongo'onga ia 'o e 'Otuá. Ko ha tāpanekale faka-kakano ia—ko ha temipale ki ho laumālié."³

'E ala a'usia 'e hotau sinó ha ngaahi faingata'a fakatu'asinó, faingata'a fakaesino mo e mamahi koe'uhí 'oku tau ma'u ha a'usia fakamatelie, ka na'e fakatupu haohaoa 'e he'etau Tamai Hēvaní hotau sinó ke ne fakahoko lelei hotau ngaahi faingamālie 'i he mo'ui.

"Tupulaki 'i hono 'ofeina 'e he 'Otuá"

Na'e akonaki 'a Eletā Sefili R. Hōlani 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá "ko e 'uluaki fo'i mo'oni ma'ongo'onga 'o 'itānití ko e 'ofa 'a e 'Otuá 'iate kitautolú 'aki e kotoa Hono lotó, iví, 'atamaí, mo e mālohi.⁴

'Oku 'ofa 'a e 'Otuá 'iate koe. Na'a mo e taimi 'oku 'ikai ke ke ma'u ai ha 'aho leleí, 'okú Ne 'ofa 'iate ko e—'aki e kotoa 'o ho mālohi, vaivaí, ngaahi fehu'í, mo e 'amanaki leleí. Ko ia, ko e hā e founiga te ke "tupulaki [ai] pea 'ofeina 'e he 'Otuá"? 'Okú ke fakahā kiate Ia 'okú ke 'ofa foki kiate Ia!

Na'e 'i ai ha taimi na'e talaange 'e Sisū ki He'ene kau ākongá, "Kapau 'oku mou 'ofa kiate au, fai 'eku ngaahi fekaú" (Sione 14:15). 'Oku fakahaa'i 'e ho'o talangofuá 'a ho'o 'ofa ki he 'Otuá. 'E lava ke teuteu'i koe 'i ho'o talangofuá loto fiemālie 'i he ngaahi me'a faka-'aho iikí ke ke tali 'Ene fakaafe ka hoko maí, mo fakahoko ha ngaahi me'a lahi ange.

'OFEINA 'E HE 'OTUÁ

Na'e fakahaa'i fefé 'e he Fakamo'ú na'a Ne 'ofa ki he Tamai Hēvaní? Ko e hā 'oku ako'i atu 'e he me'a ni 'o kau kia Sisú?

Ko e hā ha ngāue angatonu 'e ola lelei te ke lava 'o fai he 'ahó ni ke fakahā ho'o 'ofa ki he 'Otuá?

AKO LAHI ANGE:

Vakai, Mōsaia 2:22, 41.

"I he'etau ako lahi ange fekau'aki mo Sisū Kalaisí, 'oku tau fakatupulaki ai ha tui lahi ange kiate la pea fakanatula pē'etau fie muimui ki He'ene sipingá."

Jean B. Bingham, "Ke Kakato Ai Ho'omou Fiefa," *Liahona*, Nōvema 2017, 87.

"Tupulaki 'i hono 'ofeina 'e he tangatá"

'Oku faka'ohovale! 'Oku *ikai* 'uhinga e tokolahi taha e kakai 'oku nau muimui'i koe he mītia fakasōsialé 'oku "ofeina [koe] 'e he tangatá."

Na'e fakahaa'i 'e Sisū ha founiga kehe hono tākiekina e ni'ihi kehé—pea mo e tokotaha na'a Ne faka'atā ke ne tākiekina Iá. Na'a Ne "fe'alu'aki 'o fai lelei, . . . he na'e 'iate ia 'a e 'Otuá" (Ngāue 10:38).

Na'e pehē 'e Palesiteni Henelī B.
'Aealingi, Tokoni Ua 'i he Kau

AKO LAHI ANGE:
Hoko ko ha kaungāme'a
hangē ko ia ko 'Āmoni ki
he Tu'i ko Lamonai. Vakai,
'Alamā 17:19-18:41.

'OFEINA 'E, HE TANGATÁ

Ko e hā ha ngaahi founiga te ke lava
ai 'o hoko ko ha kaungāme'a lelei ange
kiate kinautolu 'oku mou feohí?
'E fakalahi fefē 'e he muimui ki he sīpinga
'a e Fakamo'u'ki fe'alu'aki 'o fai lelei"
'a ho'o ivi tākiekina mā'oni'oni
i he ni'ihi kehé?

Palesitenisi 'Uluakí, "Oku ou kei mana-tu'i pē, 'o hangē pē na'e hoko he 'aho ní,
'a e ngaahi kaungāme'a na'a nau tākiekina lelei
'eku mo'u'ki he kuohilí. Kuo nau mama'o atu, ka 'oku
kei hiki hake pē au 'i he manatu melie ki he'enau 'ofá,
sīpingá, tuí, mo e fakamo'oní."⁵

Te ke lava 'o fakalahi ho ivi tākiekiná 'aki ho'o hoko
ko ha kaungāme'a 'okú ne tākiekina e mo'ui 'a e ni'ihi
kehé ki he lelei! 'Oku ako'i atu 'e he *Ki Hono Fakamālohia* 'o e *To'u Tupú* 'a e founágá: "Fakahā ho'o tokanga
mo'oni ki he ni'ihi kehé, malimali pea 'ai ke nau 'ilo'i
'okú ke tokanga ange kiate kinautolu. Angalelei pea
faka'apa'apa ki he tokotaha kotoa pē, pea tuku hono
fakamā'u'ki mo fakaanga'i kinautolu 'oku mou feohí . . .
Fai ha feinga makehe ke ke hoko ko ha kaungāme'a
kiate kinautolu 'oku mā pe ta'elatá, 'i ai 'enau ngaahi fie
ma'u makehé, pe 'ikai te nau ongo'i 'oku fakakau kinautolu 'i ha me'a 'oku fai."⁶

Fakakaukau ki he ni'ihi fakafo'ituitui 'okú ke saii'a mo
faka'apa'apa'i mo'oní—"a kinautolu 'okú ke 'ofeiná. Ko e
hā ha ngaahi 'ulungaanga kuo nau fakatupulaki 'okú ne
fakamanatu atu kiate koe fekau'aki mo Sisū Kalaisi? Koe-
uhí neongo pe 'e lelei fefē hotau ngaahi kaungāme'a, ka
ko hotau Kaungāme'a lelei tahá ko Sisū Kalaisi, pea ko
'Ene sīpinga 'oku tau fie muimui ki aí!

'Oku Fehokotaki Kotoa

"Pea tupulaki 'a e poto 'ia Sisū mo e lahi, pea na'e 'ofeina ia 'e he 'Otuá mo e tangatá" (Luke 2:52). 'I homou muimui ki he sīpinga tupulaki 'a e Fakamo'u'ki, te mou 'ilo ai 'oku ngāue haohaoa fakataha e ngaahi me'a kotoa, pea *te mou* hoko 'o hangē ko Iá. 'E ngāue fakataha homou 'atamaí, sinó, mo e laumālié ke mou lelei ai, pea te mou malava 'o tāpuekina e mo'ui 'a e ni'ihi kehe tokolahi pea 'tauhi [ki he 'Otuá] 'aki homou lotó, iví, 'atamaí mo e mālohí kotoa"! (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 4:2). ■

MA'U ANGA FAKAMATALÁ

1. James E. Talmage, *The Articles of Faith*, 12th ed. (1924), 90.
2. James E. Talmage, *Jesus the Christ* (1916), 112.
3. Russell M. Nelson, "We Are Children of God," *Ensign*, Nov. 1998, 85.
4. Jeffrey R. Holland, "'E Fai 'e [he 'Eiki] ha Ngaahi Mana 'Iate Kimoutolu 'Apongipongí na,'" *Liahona*, Mē 2016, 127.
5. Henry B. Eyring, "True Friends," *Liahona*, May 2002, 29.
6. Ki Hono Fakamālohia 'o e To'u Tupú (ki'i tohi, 2011), 16.

Fai 'e Kuinini Manumua

Hoku ta'u 'uluaki 'i he ako'anga mā'olungá, na'e kole mai 'e ha fai-ako hiki me'a mamafa ke u kau ki ai.

Ne u pehē ange, "Mmm . . . 'ikai, mālō pē." "Oku 'ikai ke u sa'iia au ai."

Ka na'a ne vili ta'e'unua pē. 'O laui uike.

Faifai, peá u 'ahi'ahi'i ia. Na'a ne mo'oni: na'a ku sa'iia 'aupito 'i he hiki me'a mamafá. Na'e fuofua ngalikehe; kuo te'eki fakahoko 'e hoku sinó ha me'a pehē kimu'a. Ka na'e faka'au ke u sa'iia 'i he fakamalohisinó. Na'a ku sa'iia foki hoku kaungā fakamalohisinó mo e fe'auhí. Pea na'e kamata ke u fu'u lelei 'aupito!

'Oku hoko e hiki me'a mamafá he taimí ni ko ha konga lahi 'o 'eku mo'ui. 'Oku ou fakamalohisino he 'aho kotoa pē meimeい he houa 'e ua pe tolu, 'o tulolo ki lalo, hikihikí mo e hikihikí mā'olungá. (Pea kapau 'oku 'ikai ke ke 'ilo pe ko e hā e ngaahi me'a ko iá, 'oua te ke hoha'a ki ai—na'e pehē pē mo au!)

Hangē ko e ngaahi me'a lahi, 'oku fie ma'u ha taimi mo e fa'a kātaki ki he hiki me'a mamafá, pea 'e lava ke faingata'a ia he ngaahi taimi 'e ni'ihi. Ko e me'a mālié, 'oku 'i ai ma'u pē hoku fāmilí 'o poupou'i au, na'a mo e taimi 'oku ou lāunga ai 'i he'eku felangākí ('a ia ko e taimi kotoa pē). Kuo 'i ai ma'u pē 'eku tangata'eikí mo ha milemila 'aisi pea mo

**FAKAHINOHINO
'A HA TAHA HIKI
ME'A MAMAFĀ
KI HE FOUNGA**

K E T U ' U

*'Oku lava ke fakahoko 'e ha potu folofola 'e taha ha faikehekehe lahi–
o a'u pē ki he ngaahi fe'auhi hiki me'a mamafá.*

talanoa fakalotolahi mai 'i he'eku foki ki 'api mei he fakamalo hisinó. Pea 'oku feilaulau ma'u pē 'eku fine'eikí kae lava ke u 'alu ki he ngaahi fe'auhí.

'I ha ngaahi ta'u sī'i kuo mahili atú, na'a ku 'alu ki he taha 'o e ngaahi fe'auhi ko ia 'i Filatelia, Penisilivénia, USA. Na'a ku fiefia ke veipā mo e kau hiki me'a mamafá mei he feitu'u kotoa he fonuá, ka na'a ku ki'i hoha'a 'i he'eku mama'o mei hoku fāmilí. Ke 'ai ke faingofua angé, na'e palōmesi mai 'oku fine'eikí te ne pōpoaki telefoni mai ha ngaahi potu folofolá mo e ngaahi pōpoaki mohu fakakau-kau he 'aho kotoa.

'I he pō kimu'a he fe'auhí, na'e fai 'e ha tamaiki 'e ni'ihi ha paati. Ne u pehē 'e fakalata ke u 'alu ki ai, ko ia na'a ku 'alu ai mo hoku kaungā lokí. Ka na'e tuai e kemo na'a ku 'ilo'i na'e 'ikai ke u sai'ia he fa'ahinga paati ko iá. Na'e konā e to'u tupú, ifi tapaka, lea kapekape, mo hulohula ta'efe'unga. Na'a ku 'ilo na'e 'ikai totolu ke u 'i ai, ka na'a ku hoha'a ki he fakakau kau hoku kaungā lokí. Pe ko e fakakau kau 'a e ni'ihi kehe 'oku mau fe'auhí.

Ka na'e ha'u ha me'a ki he'eku fakakau kau:

"Mou tu'u 'i he ngaahi potu toputapú."

Na'e ha'u ia mei he'eku potu folofola manakó, pea ko e me'a ia na'e pōpoaki

mai 'aki he'eku fine'eikí he pongipongi ko iá: Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 87:8: "Ko ia, mou tu'u 'i he ngaahi potu toputapu, pea 'oua 'e hiki mei ai kae 'oua ke hokosia 'a e 'aho 'o e 'Eikí; he vakai 'oku ha'u vave ia, 'oku folofola 'e he 'Eikí. 'Emeni."

'Oku 'ikai ke u 'ilo e 'uhinga na'e pōpoaki mai 'aki ai he'eku fine'eikí e potu folofola he 'aho ko iá, ka ko ha me'a ia kuó u manako ai he kotoa 'eku mo'uí. Kuó u ako ma'u loto ia talu hoku ta'u valú, pea kuó ne toutou fakamanatu mai ke u lototo'a, talangofua, pea tu'u ma'u 'i he me'a 'oku ou tui ki aí.

"Mou tu'u 'i he ngaahi potu toputapú."

Na'a ku talaange ki hoku kaungā lokí, "Te u 'alu au." Na'a ku fakamatala ange fekau'aki mo e potu folofola na'e 'omai 'e he'eku fine'eikí he pongipongi ko iá. "'Oku 'ikai ko ha feitu'u 'eni 'oku totolu ke u tu'u ai."

Na'e talamai 'e hoku kaungā lokí na'e 'ikai ke ne fie nofo mo ia ai. Na'a ne ta'e-fiemālie foki ka na'e 'ikai ke ne fie 'alu toku taha na'a pehē 'oku vale he faka-tamaikí. Na'a ne fakamālō mai 'i he'eku talaangé, pea na'a ma 'alu leva.

'I he pongipongi hono hokó, na'a ma 'ilo ai 'i he hili pē 'ema mavahé, na'e ma'u e tamaiki he paatí pea fakata'e'aonga'i

kinautolu mei he fe'auhí 'i he'enau konaá mo e ma'u faito'o konatapú.

Kapau na'e 'ikai ue'i au ke u manatu'i e veesi folofola 'eku fine'eikí, mahalo na'e mei fakata'e'aonga'i foki mo au mei he fe'auhí. Ne iku ke u ma'u e pale 'uluakí, ko ia na'a ku hounga'ia mo'oni 'i he'eku kau ki he fe'auhí. ('Oku ou tui 'oku ou fakamālō ki he'eku fine'eikí he 'aho kotoa pē 'i he'ene pōpoaki telefoni maí.)

Ko hono ikuna'i ha fe'auhí hiki me'a mamafá ko ha tāpuaki mahino mo vave ia 'i hono tauhi e ngaahi fekaú. Ka 'oku 'ikai pehē 'e he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 87:8, "Mou tu'u 'i he ngaahi potu toputapú kae lava ke mou ikuna 'i he ngaahi fe'auhí hiki me'a mamafá." Pea 'oku 'ikai pehē 'e he Sione 14:15, "Kapau 'oku mou fie ma'u e ngaahi tāpuaki he taimi pē ko iá, tauhi 'oku ngaahi fekaú." 'Oku tāpuekina kitautolu 'e he 'Eikí koe'uhí 'okú Ne 'ofa 'iate kitautolu. Pea 'oku tau feinga ke mā'oni'oni mo talangofua koe'uhí 'oku tau falala mo 'ofa ki he 'Eikí. ■

'Oku nofo e tokotaha na'a ne fai e talanoá i Kalefónia, USA.

MĀLOHI AÍ

KAPAU 'OKU MOU 'OFA KIATE AU, FAI 'EKU NGAahi FEKAÚ

SIONE 14:15

Palesiteni Lahi 'o e Kau Finemuí Sisitā Bonnie H. Cordon (i lotó), Sisitā Michelle D. Craig, Tokoni 'Uluakí (to'ohemá), mo Sisitā Becky Craven, Tokoni Uá (to'omataú).

Palesiteni Lahi 'o e Kau Talavoú Stephen W. Owen (i lotó), Brother Douglas D. Holmes, Tokoni 'Uluakí (to'ohemá), mo Brother M. Joseph Brough, Tokoni Uá (to'omataú).

KAPAU 'OKU MOU 'OFA KIATE AU

Fai 'e he Kau Palesiteni Lahi 'o e Kau Finemuí

Ko e kaveinga fakata'u 'a e to'u tupú ki he 2019 ko ha ui ia ke ngāue—ko ha fakaafe fakataautaha mei hotau Fakamo'uí. 'Oku mou loto kotoa ki ai? 'Oku mou 'ofa kiate Ia? 'Oku mou loto fiemālie ke molomolo muiva'e kiate Ia?

Na'e fai 'e hotau Fakamo'ui ko Sisū Kalaisí ha me'a ma'atautolu mahalo he 'ikai ke tau lava fai ma'a-tautolu. Pea ko e hā 'okú Ne fie ma'u meiate kitautolú? 'Okú Ne kole mai ke tau tauhi 'Ene ngaahi fekaú kae lava ke tāpuekina kitautolu ke tau ma'u ma'u pē Hono Laumālié (vakai, Molonai 4:3).

Ko e ngaahi fekaú ko ha me'a ofa ia 'o e 'ofa. Na'e folofola 'a e Fakamo'uí 'o pehē, "Kapau 'oku mou 'ofa kiate au, fai 'eku ngaahi fekaú," ka ko e hā hono 'uhingā? Koe'uhí 'okú Ne 'ofa 'iate KOE! 'Okú Ne finangalo *ke ke* fiefia. 'Okú Ne finangalo ke fonu *ho mo'uí* 'i he fiefia mo e ngaahi faingamālie ta'efakangatangata. 'Okú Ne finangalo *ke ke* hao mo malu'i koe mei he ngaahi kovi 'o e māmaní. 'Okú Ne finangalo ke lilingi hifo e ngaahi tāpuaki lahi fau kiate *koe* 'o "ikai ha potu 'e fa'a hao ia ki ai" (3 Nifai 24:10). 'Okú Ne finangalo *ke ke* toe foki hake

pea toe nofo fakataha mo la pea ma'u 'a e *kotoa* 'o e ngaahi tāpuaki 'a e Tamai Hēvaní kuo tala'ofa maí.

Manatu'i ma'u pē hono lahi 'o e 'ofa 'a e Tamai Hēvaní ki He'ene fānau. 'Oku haohaoa 'Ene 'ofa kiate koé. Te ke lava 'o fakahaa'i ho'o 'ofa kiate Iá 'aki hono tauhi 'Ene ngaahi fekaú. 'E 'omi 'e ho'o ngaahi ngāue angatonú ha ngaahi tāpuaki lahi kiate koe pea mo kinautolu 'oku mou feohí.

Hangē ko e lea 'a hotau palōfita ko Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni: "'Oku mau fie ma'u koe ke ke kau mo kinautolu 'i he kau tau kei talavou 'a e 'Eikí. He 'ikai tatau ia 'o kapau he 'ikai ke ke kau mai!" Na'a ne fakaafe'i kimoutolu ke mou "makehe mo kehe mei he māmaní" 'aki hono mo'ui 'aki e ngaahi tu'unga mo'ui 'i he *Ki Hono Fakamāloha* 'o e *To'u Tupú* pea mo hono tauhi e ngaahi fekaú—ke ke "fotu, lea, ngāue mo teuteu 'o hangē ha ākonga mo'o-ni 'a Sisū Kalaisí" ("Amanaki'anga 'o 'Isileli" [fakataha lotu fakamāmani lahi 'a e to'u tupú, 3 Sune 2018], 8, HopeOfIsrael.Ids.org).

'I ho'o faifeinga ke talangofua ki he 'Eikí mo 'Ene kau palōfítá,

‘e fakafonu koe ‘e he mālohi ‘o e Laumālie Mā’oni’oni ‘aki e ‘ofa ‘a e ‘Otuá mo fakamo’oni’i atu kiate koe ‘a ho tu’unga fakalangi ko e foha pe ‘ofefine ‘o e ‘Otuá. ‘Oku tupulaki e ngaahi tāpuaki ko iá ‘i ho’o fai-finga ke mo’ui angamā’oni’oni. ‘Oku falala atu e ‘Eikí mo e palōfitá kiate koe. ‘Okú Na ‘ofeina koe. ‘Oku mau tala’ofa atu ‘oku ma’u e loto falala lahí, tu’unga pau fakatāutahá, mo e nongá ‘i ho’o talangofua mo tauhi e ngaahi fekaú.

TAUHI ‘EKU NGAAHI FEKAÚ

Fai ‘e he Kau Palesitenisí Lahi ‘o e Kau Talavou

Kuó ke fakakaukau nai, “Te u fakahaa’i fēfē ki he Tamai Hēvaní ‘oku ou loto mo’oni ke Ne tali ‘eku ngaahi lotú mo tāpuaki’i au?” Na’e tuku mai ‘e he Fakamo’ui ko Sisū Kalaisí ‘a e kií ‘i He’ene pehē, “Kapau ‘oku mou ‘ofa kiate au, fai ‘eku ngaahi fekaú” (Sione 14:15).

‘I hono fakalea ‘e tahá, ‘oku tau fakahaa’i ‘etau ‘ofa ki he Tamai Hēvaní ‘aki hono tauhi ‘Ene ngaahi fekaú.

‘I he taimi ‘e ni’ihi ‘oku ‘ikai ma’u

e ngaahi talí ‘i he taimi pe founiga ‘oku tau ‘amanaki ki aí, pea mahalo ‘e ‘ahi’ahí’i kitautolu ke tau loto fo’i pe ta’ofi ‘etau talangofuá. Ka ‘o kapau ‘oku tau fa’a kātaki pea fakafanongo, ‘e tali ‘e he ‘Eikí ‘i He’ene taimi mo e founiga pē ‘A’ana. ‘Okú Ne tali ma’u pē ‘a e ngaahi lotu mā’oni’oni. ‘Okú Ne tāpuekina ma’u pē ‘a e talangofuá (vakai, Mōsaia 2:21–24).

‘Oku ako’i ‘e he māmaní ‘oku ‘ikai ha ngaahi fatongia ‘i he ‘ofá. Ka ‘oku mo’oni hono fehangahangaí, ‘Oku fakahaa’i ‘etau ‘ofa ki he ‘Otuá ‘i he’etau loto fiemālie mo e faivelenga ‘i hono tauhi ‘Ene ngaahi fekaú.

Na’e ako’i ‘e he Fakamo’ui ‘o pehē, “E fakatau’atāina’i ‘a kimoutolu ‘e he mo’oni” (Sione 8:32). Na’e toe pehē ‘e he palōfita ko ‘Alamaá “kuo te’eki ai hoko ‘a e fai angahalá ko e fiefia” (‘Alamaá 41:10). Pea na’e ako’i ‘e he ‘Eikí ‘o fakafou he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ‘o pehē, “Oku ‘i ai ha fono na’e tu’utu’uni pau ‘i he langí ki mu’a ‘i he te’eki ai ke ‘ai ‘a e ngaahi tu’unga ‘o e māmaní, ‘a ia ‘oku makatu’unga ki ai ‘a e ngaahi tāpuaki kotoa pē—pea ‘o ka tau ka ma’u ha tāpuaki mei he ‘Otuá, ‘oku tupunga ia ‘i he talangofua ki he

fono ‘a ia ‘oku makatu’unga ia ki aí” (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 130:20–21).

‘Oku ma’u ‘a e fiefiá, ngaahi tāpukí, mo e fakahinohinó ‘o fakafou he talangofuá. ‘Oku finangalo e Tamai Hēvaní ke ke fiefia mo tau’atāina koe’uhí ‘okú Ne ‘ofa ‘iate koe, pea ko e ‘uhinga ia ‘okú Ne ‘omi ai e ngaahi fekaú. Ke ma’u e nonga ‘oku ‘ikai ma’u ‘i he māmaní, kuo pau ke tau ako ko e fakavaivai ko ia ki he finangalo ‘o e Tamai Hēvaní ‘a e founiga pē ki he fiefiá.

‘Oku finangalo e Tamai Hēvaní ke ke ma’u e fiefia ta’engatá. ‘Oku loto ‘Ene kau palōfitá ke ke ma’u ‘a e fiefia hulu fau. ‘Oku mau loto ke mou ma’u e nonga kuo mau ma’u ‘i he muimui ki he Fakamo’ui. ‘A’eva ‘i he hala kuó Ne tofá (vakai, “Eiki, te U Muimui Atu,” Ngaahi Himí, fika 127). Fili ke ke talangofua. ‘E iku ho’o talangofua loto fiemālié ki he tau’atāina mo e fiefia mo’oni. ■

KAPAU 'OKU TAU 'OFA KIATE IA

Hiva 'o e Kaveinga 'o e Mutualé ki he 2019

Fakalea mo Fakatu'ungafasi 'e Nik Day

Tōtōivi

$\text{♩} = 96\text{--}108$

Musical score for measures 1-4. The score consists of two staves. The top staff is in treble clef and the bottom staff is in bass clef. The key signature changes every measure: F major (F), G minor (Gm), D minor (Dm), and B♭ major (B♭). The tempo is indicated as $\text{♩} = 96\text{--}108$.

Musical score for measures 5-7. The score consists of two staves. The lyrics are:

1. La - hi a - nge e 'o - fá, T ha le - a pe o - ngo i - lo - tó.
2. Fa - ka - hi - no - hi - no ma - i 'O tau mo - hu tā - pu - e - ki - na.

The key signature changes every measure: F major (F), G minor (Gm), D minor (Dm).

Musical score for measures 8-10. The score consists of two staves. The lyrics are:

'Uhi - nga i - a 'E - ne ha - 'ú, 'A - ma - na - ki le -
He 'o - fa ki - a - te I - á, Mui - mu - i ki

The key signature changes every measure: B♭ major (B♭), F major (F), G minor (Gm).

Musical score for measures 11-13. The score consists of two staves. The lyrics are:

le - i He tu - e - no - á. 'O - fa ha - ngē ko I -
ai, Li - liu ai tau - to - lu. -

The key signature changes every measure: D minor (Dm), B♭ major (B♭), F major (F).

© 2018 'e he Intellectual Reserve, Inc. Ma'u 'a e totonu fakalao kotoa pē.

'E lava ke hiki ha tatau 'o e hivá ni ke ngāue 'aki fakatūtaha, faka-Siasi pe 'i 'api.

Kuo pau ke fakakau e fakatokanga ko 'ení 'i he tatau kotoa pē 'oku hikí.

14

á.
Mui - mu - i __ ia - te I - a __ Ka - pa - u __
Gm Dm B♭

17

te tau 'o - fa __ ia - te I - a __
F Gm Dm

20

%

Te tau to - ko - ni ki ho - ta - u kā - i - ngá, Hi -
B♭ F Gm⁷

23

ki ha - ke e lo - to ma - fa - si - á, Mo - 'u - i 'o tau ha - ngē pē
F B♭ F

26

ko I - á 'o ka - pa - u
Te tau 'o - fa
Kia - te I -

Gm⁷ F B^b

29

1. a. —

a. —

F Gm Dm B^b F

2. 3.

a. —

F Gm Dm B^b F

To Coda ♀

Kia-te I - a.
Li - li - u
Mo e — po - u - po - ú —

Gm⁷ Dm⁷ B^b C

38

ko - toa he 'o - fa
Mo e — po - u - po - ú —
Fo - a - ki —

Dm B^b F C

42

— mai ko - toa — 'E - ne 'o - fá, — 'E - ne 'o - fá. — Te tau
Dm C7

45

— to - ko - ni ki ho - ta - u kā - i - ngá, Hi - ki ha - ke e lo - to ma -
F Gm Dm

48

fa - si - á, Mo - 'u - i 'o tau ha - ngē pē ko I - á 'i he 'o - fá. —
Bb F Gm Dm

D.S. al Coda ♫ CODA rit.

52

52 Te tau Bb

53

53 Bb F Gm Dm Bb
rit.

Fā'ele'i i
American Fork,
'Iutā, he 'aho
21 'o Sānuali 1945

Na'e ngāue ko ha
loea

Na'e hikinima'i ia ko
ha mēmipa 'o e
Kōlomu 'o e Kau
'Apostolo 'e Toko
Hongofulu Mā Uá
'Epeleli 2008.

Na'e tokoni
'i hono ta'u
13 ki he tafa
'o 'ene fine'eikí
'aki 'ene
ta 'o mā.

Na'e hokohoko
atu 'ene fai iá kae
'oua kuo mavahé
ki he 'univēsití.

Na'e mali mo
Kefilini Sékope
'i he 1968 'i he
Temipale
Sōlekí

'Oku 'i ai 'ena
fānau 'e toko 5
mo e **makapuna**
'e toko 16

Ko e Sākalamēnití mo e Hoko 'o Anga Faka-Kalaisi Angé

Fai 'e 'Eletā D. Todd Christofferson

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

Oku faka'ofo'ofa ke fakalaulau-lotoa e fakataipe 'o e sākalamēnití 'Ohomohe Faka'osi 'a e 'Eikí. 'Oku fakaofonga'i 'e he maá mo e vaí 'a e sino mo e ta'ata'a 'o Ia, ko e Mā 'o e Mo'uí mo e Vai Mo'uí, (vakai, Sione 4:10), 'o ne fakamanatu mahino mai kiate kitautolu 'a e totongi na'a Ne fai ke huhu'i kitautolú. 'I he pakipaki ko ia 'o e maá, 'oku tau manatu ai ki he sino kuo maumau'i 'o e Fakamo'uí. 'I he'etau inu 'a e vaí, 'oku tau fakakaukau ai ki he ta'ata'a na'a Ne lilingi 'i Ketisemani pea mo e kolosí pea mo hono mālohi fakatapuí (vakai, Mōsese 6:60).

Ka ko e fakataipe 'o e ma'u Hono sinó mo e inu Hono ta'ata'a 'oku 'i ai hano 'uhinga 'e taha, pea ko hono fakatōkakano ia 'o e ngaahi lelei mo e ulungaanga 'o Kalaisí. . . . 'I he'etau ma'u ko ia 'a e mā mo e vai 'o e sākalamēnití he uiké takitaha, 'e lelei kapau te tau fakakaukau'i 'a e totonu ke tau fakakau kānokato mo kakato Hono 'ulungāngá pea mo e sīpinga 'o 'Ene mo'ui ta'e-ha-angahalá ki he'etau mo'uí mo hotau lotó. Na'e 'ikai mei lava 'e Sisū 'o fai e fakalelei ki he angahala 'a e kakai kehé, tukukehe

kapau he 'ikai Ha'ane angahala. Koe'uhí ko e 'ikai ha 'eke 'a e fakamaau totonú kiate Iá, na'a ne lava ai 'o foaki Ia ko hotau fetongi ke feau e fakamaau totonú pea fakahoko 'a e 'alo'ofá. . . .

'Oku 'uhinga 'a e ma'u 'o e sino 'o e Fakamo'uí mo inu Hono ta'ata'a, ke teke'i ki tu'a mei he'etau mo'uí ha me'a pē 'oku 'ikai fenāpasi mo ha 'ulungaanga faka-Kalaisi pea ke tau fakafötunga atu Hono 'ulungāngá. Ko e 'uhinga mā'olunga ange 'eni 'o e fakatomalá, 'o 'ikai ke tafoki pē mei he angahala 'o e kuohilí kae pehē foki ki ha 'liliu 'a e lotó mo e fakakaukaú ki he 'Otuá" pea laka atu ki mu'a (vakai, Bible Dictionary, "Repentance"). 'E fakahaa'i mai 'e he 'Otuá hotau ngaahi vaivaí mo 'etau ngaahi ta'emalavá, ka te Ne toe tokoni'i foki kitautolu ke liliu hotau ngaahi vaivaí ko e māloholinga (vakai, 'Eta 12:27). Kapau te tau fehu'i fakamā-toato, "Ko e hā 'oku ou kei hala a?" (Mātiu 19:20) He 'ikai te Ne tuku ke tau fakamahamahalo, ka te Ne tali 'i he 'ofa ke tau fiebia. Pea te Ne foaki mai ha 'amanaki lelei. ■

Mei ha lea 'i he konifelenisi lahi 'o 'Okatopa 2017.

KAPAU 'OKU MOU 'OEA KIATE AU,
FAI 'EKU NGAahi FEKAU.
SIONE 14:15

SIASI 'O
SISŪ KALAISSI
'O E KAU MĀONI'ONI
'THE NGAahi AHO
KIMUI NÍ

KAKAI LALAHİ KEI TALAVOÚ

**ONGO'I MAFASIA
'I HE MO'UÍ?**

'Oku fekau'aki e konga ko 'eni he mahina ni pe a mo hono tokoni'i koe ke fakalakalaka ho tu'unga mo'ui lelei fakaeloto mo faka'atamai.

42

SIOSEFA SÂMITA

**NGAAHI MANATU
KI HE LELEI MO E
'ULUNGAANGA 'O E
PALÔFITÁ**

28

TO'U TUPÚ

**FOUNGA 'E FÂ KE
HOKO AI 'O HANGÈ
KO SISU KALASI**

52

KAVEINGA FO'OU
'O E MUTUALÉ

**KO HA FAKAAFE MEI
HE FAKAMO'UÍ**

58

SIASI 'O
SISU KALASI
'O E KAU MÂ'ONI'ONI
'I HE NGAAHÌ AHO
KIMUI NI

Ko e Kaume'á

**Ko Ha
Konga Fo'ou
'a e Fānaú
MA'AU!**

Fai 'e Palesiteni
Russell M. Nelson

Ako fekau'aki mo Sisū

Nā'e fekau'i mai 'e he 'Otuá Hono 'Alo ko Sisū Kalaisí ke tokoni'i kitautolu. Te ke lava 'o ma'u 'a e mālohi meia Sisū Kalaisi 'i ho'o fai e ngaahi me'a ni:

Ako 'a e "Ko e Kalaisi Mo'úi."

Ko ha fakamo'oni kia Sisū Kalaisi mei he kau palōfítā mo e kau 'aposetoló.

Ako fekau'aki mo e Fakamo'úi.

'I he ngaahi ta'u lahi kuo hilí na'a ku lau ai mo laine'i e *veesi kotoa pē* 'i he ngaahi folofolá fekau'aki mo Sisū Kalaisí. 'I he'ene 'osí, na'a ku talaange ki hoku uaifi, "Oku ou hoko ko ha tangata lelei ange!"

Loto fiemālie ke hā makehe, lea, pea kehe mei he kakai 'o e māmaní.

Feinga ke sio kiate Ia
'i he fakakaukau *kotoa pē* (vakai, Tokateline mo e Ngaahi Fuakava 6:36). 'I ho'o fai ia, 'e mole atu ho'o loto-veiveiuá mo e manavaheé.

Fakahoko e ngaahi fuakava toputapú
pea tauhi kinautolu.

Mei he "Ko Hono Tohoaki'i mai e Mālohi 'o Sisū Kalaisí ki He'etau Mo'úi," Liahona, Mē 2017, 39–42.

TOKONI KE TUPU 'ETAU NGOUÉ!

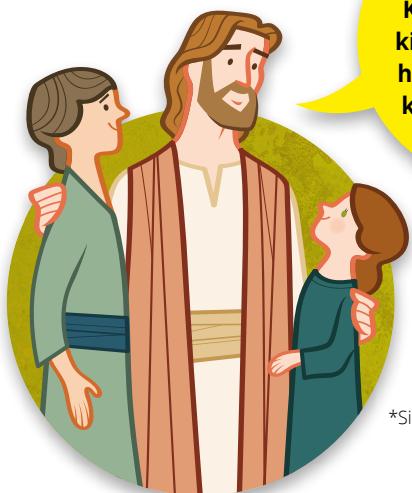
I he taimi na'e i he māmaní ai 'a Sīsuú, na'á Ne anga'ofa ma'u pē ki he ni'ihi kehé. I he taimi 'oku tau anga'ofa aí, 'oku tau muimui kiate Ia.

Hangē pē ko e tupu 'a e 'akau, matala'i'akau, mo e vesitapolo kehekehe 'i he ngoué, te tau lava 'o anga'ofa 'i he ngaahi founga kehekehe.

'Oku tau tō ha ngoue anga'ofa he ta'u ni! I he taimi 'okú ke anga'ofa ai ki ha tahá, hiki ia'i ha ki fo'i suo 'e lava kosi 'o ha matala'i'akau, kakatisi, la'i'akau, fu'u 'akau, vesitapolo, pe na'a mo ha ki'i manu 'aonga ki he ngoué! Pea 'omi ja kiate kimoutolú. 'E talaatu 'a e founzá 'i he takafi muí. Pe ko ho'o tō pē ha'o ngoue anga'ofa pea 'omai ha'o la'itā 'i ho'o "ngāue" ki aí!

Ko 'eku fekaú 'eni,
Ke mou fe'ofa'aki
kiate kimoutolu, 'o
hangē ko 'eku 'ofa
kiate kimoutolú.*

*Sione 15:12

Ko e ngaohi 'e he fānau Palaimeli mei he Siteiti **Osun, Naisiliá** 'a e fanga ki'i matala'i'akau ke tānaki atu ki he ngoue anga'ofá!

Fu'u 'Akau Fakamo'oní

Ko e hā 'ene 'uhinga ke ma'u ha fakamo'oní?

Fai 'e Maryssa Dennis

Ngaahi Makasini 'o e Siasí
Makatu'unga i ha talanoa mo'oni

Na'e hū atu 'a 'Ilisa
ki he Palaimelí
'o tangutu he tafa'aki
hono kaungāme'a ko
'Amaní.

"Mālō e lelei!"

Ko Sisitā Lusou ange
ia. "Tau kamata 'aki
ha hiva."

Na'e hiva 'a 'Ilisa mo
'ene kalasí. "Ko e tui ko
ha 'akau: 'e tupu 'o ka tō"
(Tohi Hiva 'a e Fānaú, 50).

Na'e tufa ange 'e Sisitā Lusou
ha pepa mo e kala. Na'á ne pehē,
"Fakakaukau ki he'etau hivá." "I ho'o tō
ho'o tengā 'o e tuí, 'oku tupu ia ko ha faka-
mo'oni. Sai, tā leva he taimí ni e fōtunga ho'o fakamo'oni
kapau na ko ha fu'u 'akau."

Na'e sio fakamama'u 'a 'Ilisa ki he'ene la'i pepá. Na'e
kamata tā valivali e toengá. Na'e fakasiosio 'a 'Ilisa ki he
tā valivali 'a 'Amaní. Na'e sino hangatonu 'ene fu'u 'akaú
pea lahi hono ngaahi laú. Na'e hangē ia ko e pāsili na'e
tupu he fakafaletole 'i honau fale nofo totongí. Mahalo
na'e fōtunga pehē pē mo 'ene fakamo'oni! Na'á ne to'o
'ene kalá pea tā valivali ha me'a tatau mo iá.

Na'e pehē 'e Sisitā Lusou, "Kātaki 'o kumi i homou
folofolá ki he 'Alamā 32."

Na'a nau lau fekau'aki mo hono tō ha tengā 'i ho lotó
pea ongo'i 'ene tupulakí. Na'e sio 'a 'Ilisa ki he'ene fu'u
'akau fakamo'oni. Na'e 'i ai nai ha'ane fakamo'oni? Ko e
hā koā 'ene 'uhingá? Na'á ne fie fehu'i ka na'á ne ongo'i
fakamā'ia.

'I he 'osi 'a e kalasí, na'e ha'u leva 'a Sisitā Lusou kia
'Ilisa.

"Hangē 'oku 'i ai ha me'a 'oku mo'ua ki ai ho faka-
kaukaú. 'Oku 'i ai ha me'a 'oku hoko?" Ko e fehu'i ange
ia 'a Sisitā Lusoú.

Na'e toe hila hifo 'a 'Ilisa ki he'ene tā valivalí. "Oku 'ikai
ke u fakapapau'i 'oku 'i ai ha'aku fakamo'oni. 'Oku 'ikai

ke u 'ilo'i mo'oni pe 'oku
'uhinga ia ki he hā."

Na'e malimali

anga'ofa ange 'a Sisitā
Lusou kia 'Ilisa. "Sai
pē ia. 'Okú ke mana-
tu'i e tuí?"

Na'e kamokamo
'a 'Ilisa. "Ko e tui ki ha
me'a 'oku 'ikai ke tau lava
'o mamata ki ai?"

"Ko ia!" Ko Sisitā Lusou
ange ia. Ko e hā ha ngaahi
me'a 'okú ke tui ki ai?"

Ko ha fehu'i faingofua ia. "'Oku
ou tui ki he Tamai Hēvaní mo Sīsū Kalaisi.
'Oku ou 'ilo'i 'okú Na 'ofa 'iate au."

Na'e malimali 'a Sisitā Lusou. "Na'á ke toki vahevahe
pē ho fakamo'oni! Ko e fakamo'oni 'a e me'a 'okú ke tui
ki ai fekau'aki mo e ongoongolelei."

Na'e fakakaukau 'a 'Ilisa ki ai. "'Oku 'osi 'i ai 'eku faka-
mo'oni 'a'aku?"

"Io!" Na'e puke hake 'e Sisitā Lusou 'ene folofolá.
"Pea 'okú ke manatu'i e me'a na'a tau lau he 'aho ní?
'Okú ke fu'ifui 'a e tengā 'i hono fai e ngaahi me'a
hangē ko e ha'u ki he lotú. 'E tupulaki leva ho faka-
mo'oni ke mālohi ange."

Na'e ongo'i 'e 'Ilisa hangē ne mahino kiate iá. "Ko e
'uhinga ia na'a tau tā ai 'etau ngaahi fakamo'oni ko ha
fu'u 'akaú?"

Na'e pehē 'e Sisitā Lusou, "Ko ia. Koe'uhí 'oku tupu
māmālie 'a e fu'u 'akaú. "'Oku pehē pē 'a e ngaahi faka-
mo'oni. 'Oku 'ikai ke fa'a ma'u ia 'i ha taimi pē 'e taha.
'Oku tupulaki māmālie ia."

Na'e ongo'i fiemālie 'a 'Ilisa ki he fu'u 'akau na'á ne
taá. 'I he'ene a'u ki 'apí, na'á ne tohi "Ko 'Eku Fu'u 'Akau
Fakamo'oni" he tafa'aki 'o 'ene tā valivalí. Na'á ne tautau
ia hono ve'e mohengá. Na'á ne 'ilo na'e 'osi tupulaki 'ene
fakamo'oni. Pea na'á ne loto ke kei muimui kia Sīsū kae
lava ke tupulaki ia 'o lahi ange! ●

KO HONO FAKATUPULAKI HO'O FAKAMO'ONÍ

Ko e
fakamo'oni

'a e me'a 'okú ke tui 'oku
mo'oní, hangē ko e "Oku 'ofa 'a e
'Otuá 'iate au" pe "Oku ou tui 'oku
ta'engata e fāmili."

'Oku fie ma'u
'e he 'akaú

'a e vai mo e la'ā kae lava
ke tupu. 'Oku hangē 'a e ngaahi
folofolá, lotú, mo e siasí ko e vai
mo e maama ki he'etau ngaahi
fakamo'oni.

'Oku fakamālohiā
'a e 'akaú 'e he
ngaahi aká.
Tau tauhi mu'a 'etau ngaahi
fakamo'oni ke mālohi 'aki hono
manatua e Tamai Hēvaní mo Sīsū
he 'aho kotoa pē!

Hangē
ko e 'akaú,

'oku tupulaki e ngaahi fakamo'oni
e tokotaha kotoa pē 'i ha ngaahi taimi
kehakehe. 'Oku hōifua e Tamai Hēvaní 'i he
taimi 'oku ki'i tupulaki ai ho'o 'ilō.

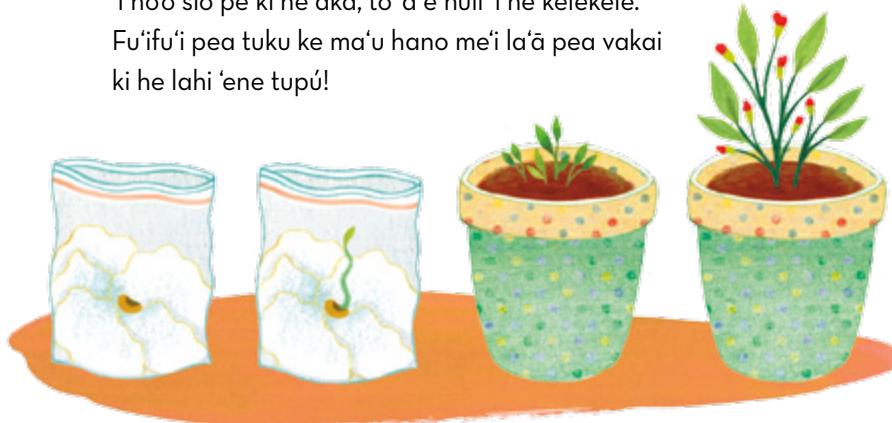
Ngaahi Tenga ‘o e Tuí

Na'e fakafehoanaki 'e he palō-fita ko 'Alamaá e tupulaki 'o ha fakamo'óni ki hono tō 'o ha tengā'i 'akaú (vakai, 'Alamā 32). 'I he taimi 'okú ke lotu aí, lau e folofolá, mo tokoni'i e niihi kehé, 'e tupulaki ho'o tuí! Fakahoko e founiga 'ahi'ahi ko 'ení ke ke vakai ki he huli ha tengā'i 'akaú.

Ko e Me'a Te ke Fie Ma'u:

- 1 Fa'o e pepa holoholo vivikú 'i ha milemila. Fa'o e piiní 'i 'olunga pea fakama'u e milemila.
- 2 Tuku e milemilá 'i ha feitu'u la'ā. Hili ha uike 'e taha, 'oku totonu ke huli hake e piiní.
- 3 Tuku ke tupu 'a e fu'u 'akaú 'i ha ki'i vaha'ataimi. 'I ho'o sio pē ki he aká, tō 'a e hulí 'i he kelekelé. Fu'ifū'i pea tuku ke ma'u hano me'i la'ā pea vakai ki he lahi 'ene tupú!

Fakahoa e 'Akaú

'Oku tupulaki kehekehe pē 'a e fakamo'oni e tokotaha kotoa. Te ke lava 'o fakahoa e fu'u 'akau takitaha mo hono 'atá?

Ko e Tuí

The loto tui mo'oni

$\text{♩} = 80\text{--}92$

Fakaleá: Beatrice Goff Jackson
Fakatu'ungafasi: Michael Finlinson Moody

C G⁷ C F C

1. Ko e tu - í, 'a e 'i - lo 'e ho - po 'a e la - 'á.
2. Ko e tu - í, 'a e 'i - lo neu no - fo moe 'O - tu - á.

Dm G⁷ C D G⁷

Ko e tu - í, 'a e 'i - lo 'o - ku o - ngo'i 'e - ku lo - tú.
Ko e tu - í, 'a e 'i - lo teu fo - ki kia - te I - á.

Am C F C G⁷ C

Ko e tu - í, ko ha 'a - kau, 'E tu - pu 'o - ka tō.
Ko e tu - í ko e fa - lala Kia Sī - sū mo e 'O - tuá.

Am C F C G⁷ C

Ko e tu - í, 'i he - 'ete fai - to - to - nū. 'I - lo 'e he lo - tō.
Ko e tu - í 'o - ku tu - pu - la - ki; He ta - la - ngo - fu - a.

5 C G⁷ C

Kuo pau ke fakakau e fakatokanga ko 'ení 'i he tatau kotoa pē 'oku hikí.

© 2019 by Intellectual Reserve, Inc. Ma'u 'a e ngaahi totonus fakalao pē.
E lava ke hiki ha tatau 'o e hivá ni ke ngáue 'aki fakatāutaha, faka-Siasi pe 'i api.
Kuo pau ke fakakau e fakatokanga ko 'ení 'i he tatau kotoa pē 'oku hikí.

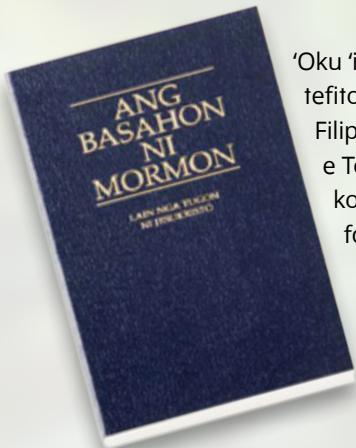
Mālō e lelei mei Filipaini!

'Oku fakafuofua ki he kakai 'e teau miliona 'oku nofo i Filipaini, fakataha mo ha fanga monumanu mālie ke tau 'ilo!

'Oku 'i ai ha ngaahi tefito'i lea 'e valu i Filipaini. 'Oku paaki e Tohi 'a Molomona ko 'ení 'i he lea faka-Sepuanó.

Ko Paolo au.

Pea ko Mako au.

I he ta'u ni 'oku mau fononga holo he funga māmaní ke ako fekau'aki mo e fānau 'o e 'Otuá. Kau mai mo kimautolu ke tau 'a'ahi ki Filipaini!

'Oku anga fefē ho'o 'alu ki he lotú? 'Oku fefononga'aki holo e ngaahi fāmili Filipino 'e ni'ihi 'i he sipiní!

Ko ha mama FKT 'eni 'i he lea Filipino ko e faka-Takaloká. Ko e founга 'eni ke pehē "fili ki he totonú": *piliin ang tama.*

Ko e ngaahi tempipale 'eni 'i Sepū Siti mo Manilá. Mate'i mai ha me'a? 'Oku lolotonga langa ha tempipale hono ua 'i Manila! Pea 'e langa foki e ngaahi tempipale 'i ha kolo kehe 'e ua, ko 'Uataneta mo Kakaiani te Olo.

'Oku va'inga e fānau Filipinó 'i ha ki'i keimi 'oku ui ko e *luksong tinik*, pe ko e "puna fakalaká." 'Oku tangutu ha toko taha pe toko ua 'i he falikí pea fehili'aki hona va'é mo e nimá. 'Oku feinga leva e tamaiki kehé ke nau puna fakalaka ai kae 'oua 'e pā ki ai.

Fakamālō atu ho'omou vakai'i 'a Filipaini mo kimautolú! Tau toki sio!

Ko e ni'ihi 'eni hotau ngaahi kaungāme'a mei Filipainí!

"'Oku ou hanganaki ma'u pē ki he'emau lau folofola fakafāmili eifafí. 'Oku ou ongo'i lelei he taimi kotoa pē 'oku ou lau ai e folofolá."

Lanea D., ta'u 10, Central Luzon, Philippines

"I he'eku fuofua ako ke laukongá, na'á ku lotomamahi koe'uhí na'e 'ikai vave 'eku laú. Na'e tokoni'i au 'e he'eku ongomātú'a mo hoku tuofefiné pea 'oku ou fiefia he taimí ni ke lau e folofolá."

Akumeni D., ta'u 7, Central Luzon, Philippines

Ko ho'o ha'ú mei Filipaini?
Tohi mai! Te mau fiefia ke fanongo meiate koe!

Ko e Pa‘anga Faifekau LOLE-POLOKÁ

Fai ‘e Mckenna Clarke

Makatu‘unga ‘i ha talanoa mo‘oni

*“Pea pehē ‘e Sisū kiate ia, Fafanga ‘eku fanga sipi”
(Sione 21:17).*

Nā‘e lue foki ‘a Sēleti ki ‘api mei he lotū ‘i he vela nā‘a e la‘ā mo Mami mo Teti. Na‘á ne fakakaukau ki he‘ene lēsoni Palaimelí. Koe‘uhí na‘e ‘ikai ke fu‘u lelei ‘ene fanongó, na‘e pau ke tokanga ‘a Sēleti ki he ngaahi fakatātā na‘e faka‘ali‘ali ange ‘e he‘ene faiakó mo e ngaahi lea na‘á ne hiki he palakipoé.

Na‘a nau ako he ‘aho ko iá na‘e kole ‘e Sisū ki he kau ākongá ke nau hoko ko e kau faifekau. Na‘e fifili ‘a Sēleti

ki he me‘a te ne lava ‘o fai ke vahevahe ai e ongoongo-leleí ‘o hangē ko ia na‘e kole ‘e Sisú. Na‘á ne ‘ilo na‘e te‘eki ai ke ne lava ‘o ngāue fakafaifekau. Na‘á ne ma‘u leva ha fo‘i fakakaukau lelei. Mahalo te ne lava ‘o faka-haofi ha pa‘anga ki ai!

I he‘ene a‘u ki ‘apí, na‘e lele fakalaka atu ‘a Sēleti ‘ia ‘Amipā, ko ‘ene ki‘i kosi pusiaikí, pea hū ki fale. Na‘á ne ma‘u ha fu‘u hina pelesitiki lahi peá ne hifi fakalelei ha fo‘i ava ‘i ‘olunga. Na‘á ne tohi e “Pa‘anga Faifekau” ‘i he tafa‘akí. Na‘á ne ‘alu leva ki hono lokí pea to‘o mai ‘ene sēnití mei he lalo mohengá. Na‘á ne fa‘o tahataha e fanga ki‘i koiní ki loto. Ka na‘e ‘ikai ke mei puli e takele ‘o e hiná ‘i he‘ene koiní. ‘E founiga fēfē ha‘ane ma‘u ha pa‘anga lahi ange?

Na'e fakakaukau fuoloa 'a Sēleti. Na'a ne sio ki tu'a ki he ulo 'a e la'aá. Na'e vela 'aupito 'a Filipaini. Na'e kai lole niu fakapoloka 'a Sēleti mo hono ngaahi kaungāme'á 'i he ho'atā kotoa pē he tuku 'a e akó. Na'a ne fakakaukau, "Ko e me'á ia!" Mahalo te ne lava 'o ngaahi ha lole poloka pea fakatau atu ia ki he kakai kehe 'oku nau fie fakamokomokó.

Na'e lele 'a Sēleti ke kumi 'a Mami. "Te ke lava 'o ako'i mai e founiga ke ngaohi e lole poloká?" Ko e faka'ilonga atu ia 'a Sēletí. Na'a nau faka'aonga'i e talanoa faka'ilonga nimá, ko ha lea 'okú ke talanoa 'aki hoongo nimá. Na'e malimali 'a Mami mo kamo ange.

T he 'aho hono hokó, na'e lue 'a Sēleti mo Mami ki he māketi lahí pea fakatau kotoa mai e koloa na'e fie ma'ú. 'I he'ena a'u ki 'apí, na'e to'o hake 'e Sēleti ha fu'u poulu lahi pea hu'i e huhu'a niú, hu'akaú, vanila, mo e niu na'e vau. Na'e faka'aonga'i 'e Mami mo Sēleti ha fōneli ke lingi 'aki e me'a na'e hu'i ki ha fanga kī'i milemila. Na'a na fa'o kotoa e milemilá ki he 'aisí. "Faka'ofa 'ofa 'aupito!" Ne faka'ilonga ange 'a Mami.

Na'e fuoloa hono fakapoloka e lole poloká. Ka 'i he 'aho hono hokó 'i he tuku 'a e akó, na'e maau ia! Na'e kaka 'a Sēleti 'i ha sea pea to'o hifo e kula hinehiná mei

he funga 'aisí. Na'a ne fa'o ha 'ū pepa holoholo 'o faliki 'aki e kulá pea faka'otu hifo leva ai e lole poloká. Na'e 'ikai ke ne fa'a tatali ke fakatau atu ia.

Na'e lele 'a Sēleti ki tu'a ki he hala efuá. Na'e va'inga hono ngaahi kaungāme'á mo e ngaahi lofa ne nau fa'u mo tolo honau silipá ki ha nge'esi kapa ke tō ki lalo.

Na'a ne fokotu'u he ve'ehalá ha tēpile pea mo ha faka'ilonga lahi na'e pehē, "Lole Poloka, peso 'e 5." Na'e lele atu hono kaungāme'á ko Sonelí mo tuhu ki he kulá. Na'a ne 'oange kia Sēleti ha koini peso 'e nima, pea 'oange 'e Sēleti ha'ane lole poloka. Na'a na tā nima.

'Ikai fuoloa mei ai kuo omi foki mo ha ngaahi kaungāme'á toko lahi ange 'o Sēleti ke fakatau lole poloka. 'I ha ngaahi houa si'i mei ai, he taimi na'e ui ai 'e Mami 'a Sēleti ki he ma'ume'atokoni efiafí, ko e lole poloka si'isi'i pē na'e toé.

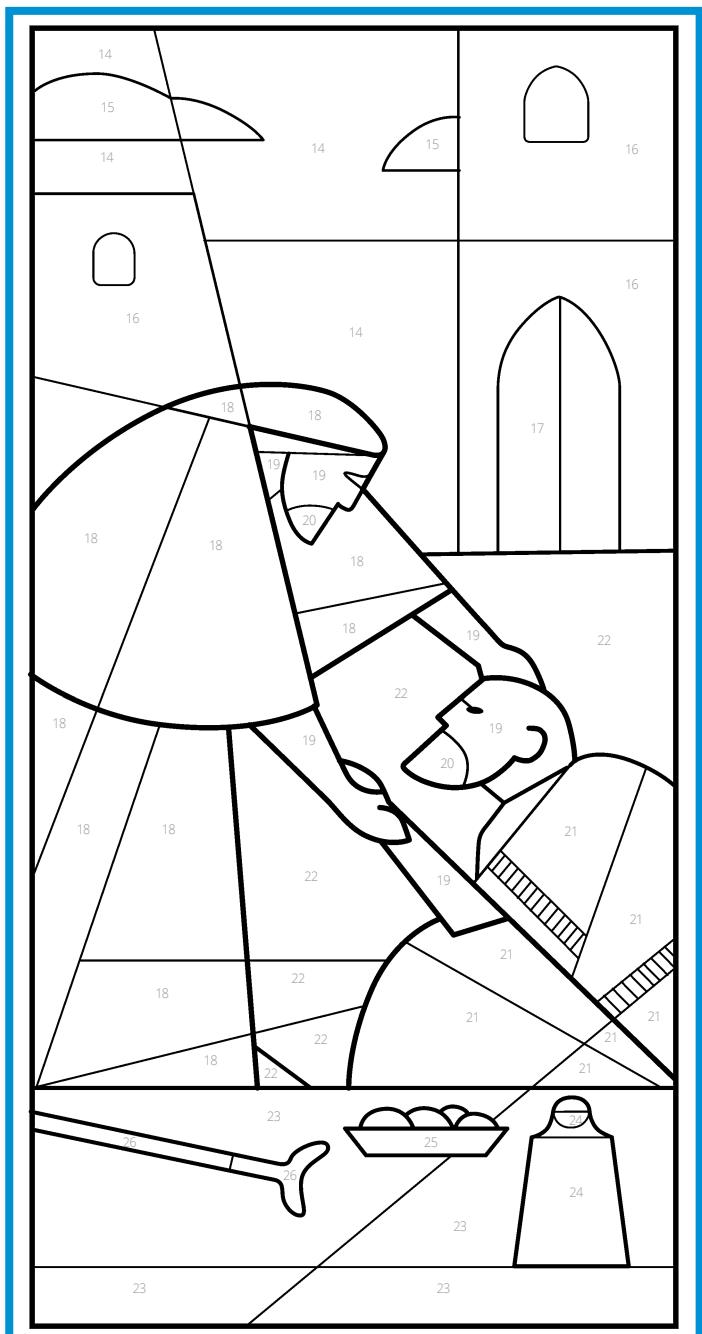
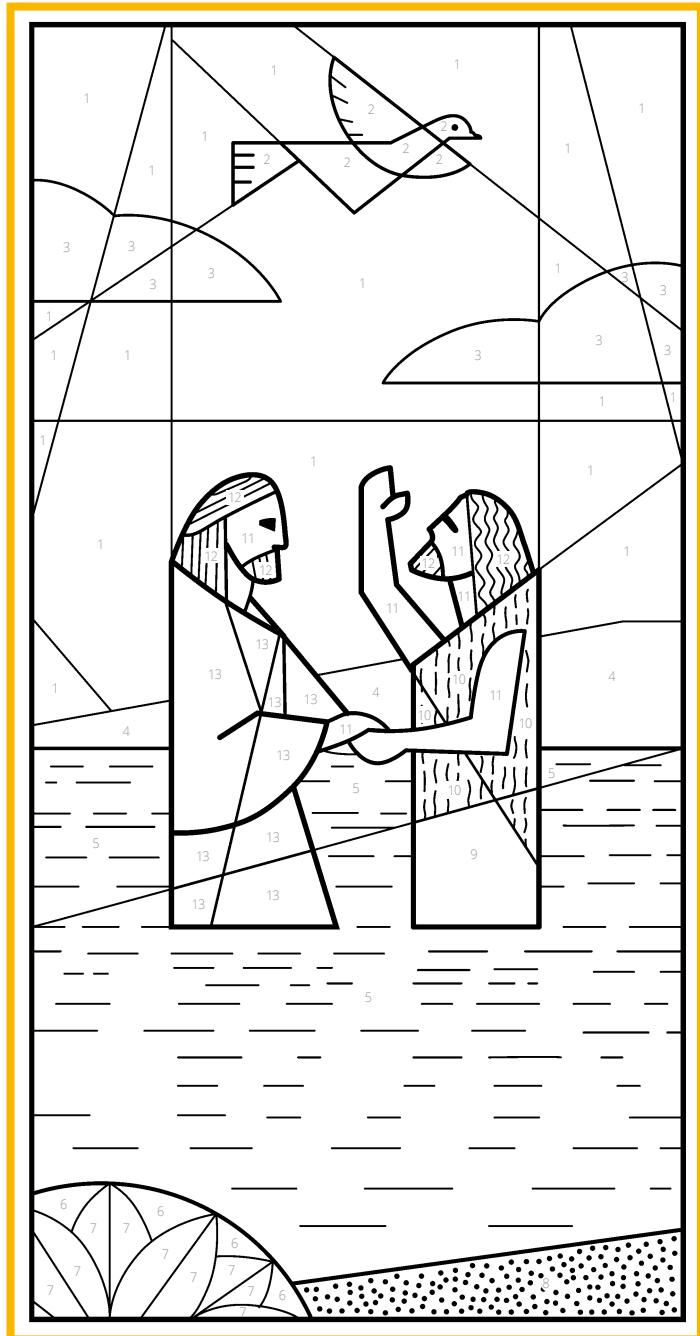
Na'e to'o hake 'e Sēleti 'a e kula ne mei 'osí mo e koiní. Na'a ne fa'o ha koini 'i hono kató ki he'ene vahe-hongofulú. Na'a ne fa'o leva e toenga 'o e koiní 'i hono kato 'e tahá. Na'e 'ikai ke ne fa'a tatali ke sio ki he fonu 'ene tānaki'anga pa'anga faifekaú.

Na'a ne fa'o 'ene koini pa'anga faifekaú ki he fo'i hina 'i 'apí. Na'e kei toe lahi 'aupito! Ka na'e ongo'i loto māfana 'a Sēleti 'i he'ene fakakaukau ki ha'ane ngāue fakafaifekau 'i ha 'ahó. Na'a ne fakakaukau ai te ne fakatau atu e lole poloká he 'aho kotoa pē kae 'oua kuo fonu 'ene hiná. Na'e ongo'i lelei mo'oni ke ma'u ha pa'anga kae lava ke ne hoko ko ha faifekau 'o hangē ko ia na'e kole ange 'e Sīsū ke ne faí. ●

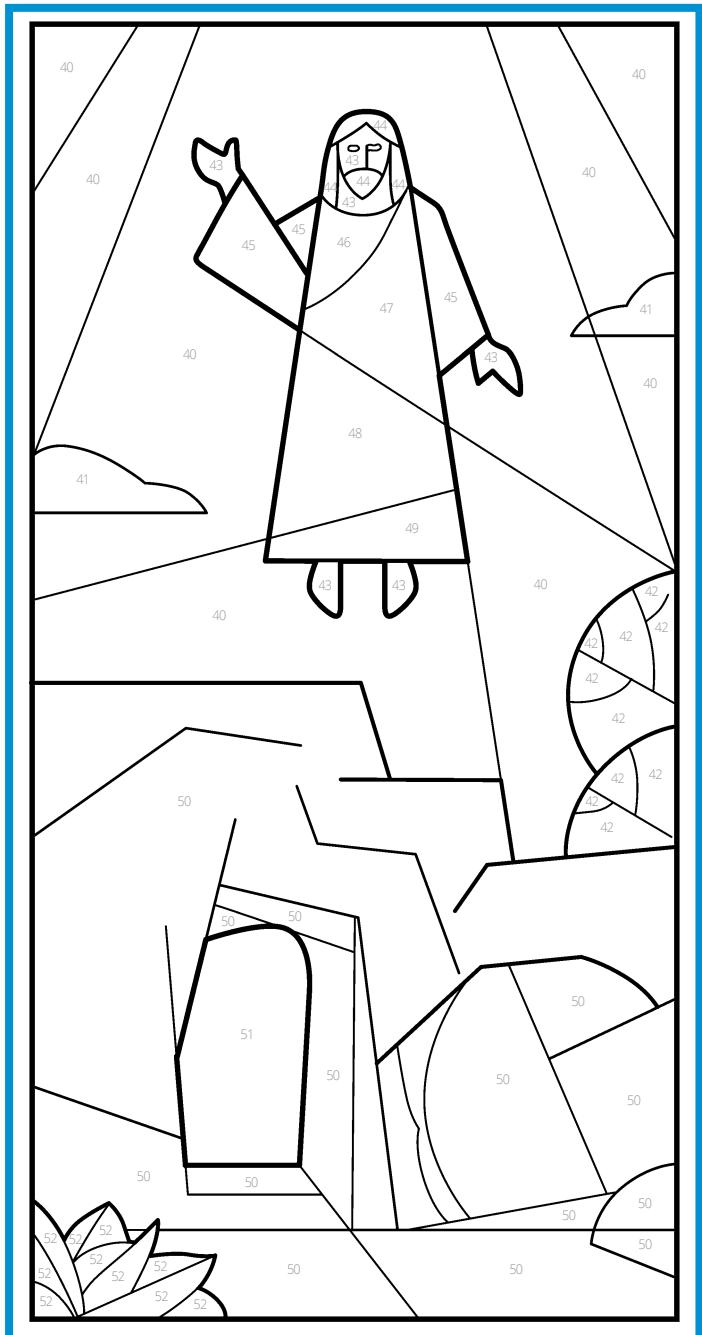
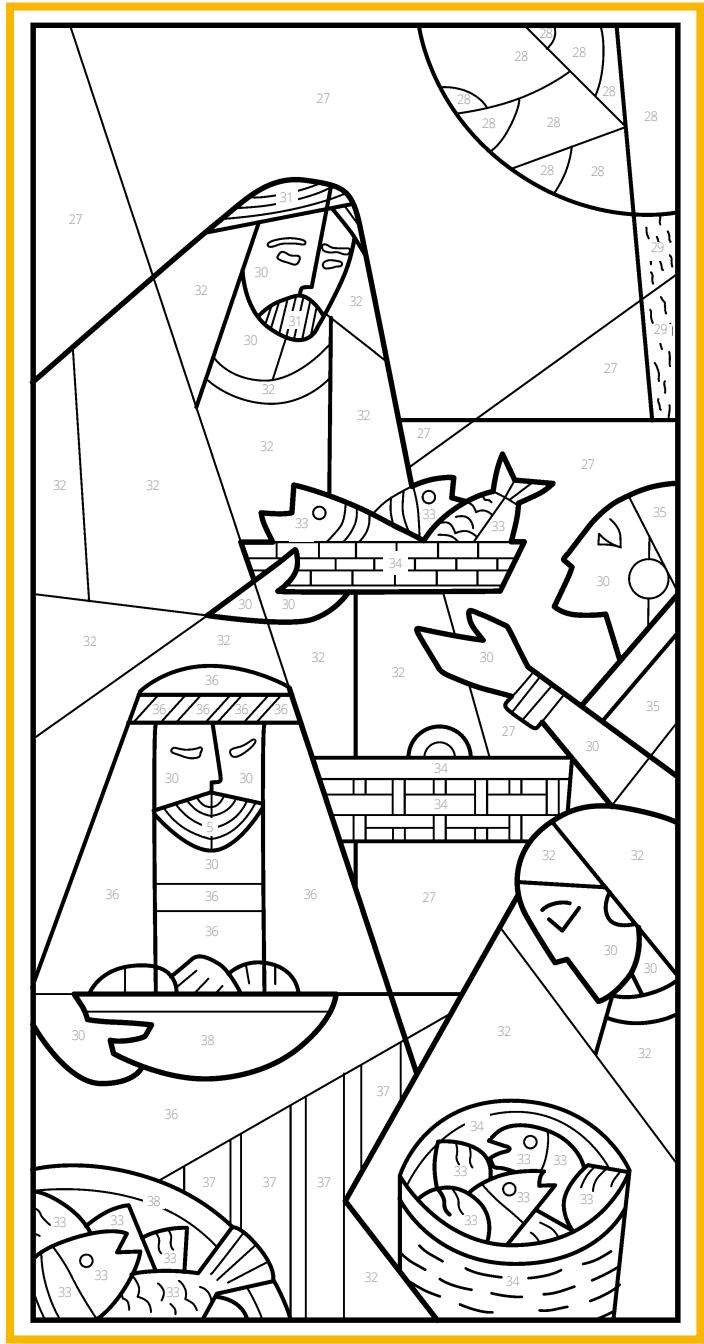
Na'e hoko e tokotaha na'a ne fai e talanoá ko ha faifekau 'i Filipaini pea 'okú ne nofo he taimi ni 'i Veisinia, USA.

Saati Laukonga ‘o e Fuakava Fo‘oú

Te ke lava 'o 'ilo lahi ange he ta'u ni kau kia Sisū 'i ho'o lau e Fuakava Fo'ou! Te ke lava 'o teuteu he uike takitaha ki ho'o lēsoni Palaimelf'aki hono lau e ngaahi veesi 'oku lisi he peesi F14. Valivali e ngaahi feitu'u 'oku 'ataá hili ho'o laukongá.

SAATI LAUKONGA 'O E FUAKAVA FO'OU

'Oku fekau'aki e ngaahi potufolofola ko 'ení mo e laukonga fakauike ki he nāunau fakalēsoni he 2019.

1. Mātiu 25:1-4, 8-13	27. Ngāue 9:1-6, 18-20
2. Luke 1:30-38	28. Ngāue 3:1-10
3. Luke 2:40-49, 52	29. Ngāue 12:5-11
4. Sione 1:1-5	30. Ngāue 17:22-31
5. Mātiu 3:11-17	31. Ngāue 26:12-20
6. Mātiu 4:1-10	32. Loma 6:3-11
7. Sione 3:1-5, 14-17	33. Loma 10:13-17
8. Mātiu 5:14-16	34. 1 Kolinitō 2:11-14
9. Mātiu 6:5-8	35. 1 Kolinitō 13:1-8
10. Ma'ake 4:35-41	36. 1 Kolinitō 15:13-22
11. Mātiu 12:6-13	37. 2 Kolinitō 1:3-7
12. Mātiu 13:1-9	38. 2 Kolinitō 9:6-9
13. Mātiu 14:22-31	39. Kalētia 6:1-10
14. Mātiu 16:13-19	40. 'Efesō 2:4-10
15. Mātiu 17:14-20	41. 'Efesō 6:10-18
16. Sione 20:10-18	42. Kolose 2:2-7
17. Luke 10:30-37	43. 2 Tesalonika 3:7-13
18. Sione 10:9-18	44. 2 Tīmote 3:14-17
19. Luke 17:11-19	45. Hepelū 1:2-10
20. Ma'ake 10:13-22	46. Hepelū 7:1-6
21. Mātiu 21:12-17	47. Sēmisi 3:1-10
22. Mātiu 25:31-40	48. 1 Pita 3:12-18
23. Sione 13:33-35	49. 1 Sione 5:2-5
24. Ma'ake 14:22-24	50. Fakahā 5:1-10
25. Luke 23:32-34, 39-43	51. Luke 2:4-12
26. Sione 20:24-29	52. Fakahā 12:7-11

‘E lava ke u lotu ‘i ha fa‘ahinga taimi, pe feitu‘u pē, ‘o kau ki ha fa‘ahinga me‘a pē. ‘Oku fanongo mai ‘a e Tamai Hēvaní mo tali ‘eku ngaahi lotú.

'A'ahi 'a Palesiteni Pālati ki Tekisisi, USA

*'Oku fononga e Kau 'Apostoló he funga 'o e māmaní ke ngāue fakaetauhī
ki he kakaí mo ako'i kinautolu fekau'aki mo Sisū Kalaisi.*

Ihe taimi na'e tō ai ha afā lahi ko Afā Havi 'i Hiusitonī, Tekisisi, na'e tāfea pe faka'auha e ngaahi 'api 'a e kakai tokolahī. Na'e puna 'a Palesiteni M. Lāsolo Pālati ki ai ke tokoni!

1

2

3

Na'a ne fakataha mo e kau faifekau mo e käingalotu kehe 'o e Siasí ne tokoni.

Na'a ne 'a'ahi leva ki he tükui kaungā'api ne tāfea ai e ngaahi 'api lahi. Na'e tāpuni ha ni'ihi 'o e ngaahi halā, ko ia na'a ne lue mei he fale ki he fale. Na'a ne fakafanongo ki he kakai mo vahevahē e 'ofa 'a e Tamai Hēvanī mo kinautolu.

KO E HĀ HONO ‘UHINGA KE NGĀUE FAKAETAUHÍ?

Na'e ngāue fakaetauhi 'a Sīsū Kalaisi ki he ni'ihi kehé, pea 'oku pehē foki 'Ene Kau 'Apostoló. Fakahoahā e ngaahi leá ki he ngaahi tā 'okú ne fakahaa'i e founga 'oku ngāue fakaetauhi ai e kakaí he 'aho ni!

Tokoni

Fakafanongó

Tāpuaki

Fe'inasi'akí

Ko e anga'ofá

Te ke lava fēfē 'o tokoni'i ha taha he 'ahó ni?

4
Na'á ne lea 'i ha fakataha lotu pea mo ha houalotu sākalamēniti 'e tolu ke ne lava 'o vahevahe e 'ofa 'a e Tamai Hēvaní pea mo e kakai tokolahí!

5
'I he taimi na'á ne fetaulaki ai mo ha tangata toulekeleka na'e maumau hono 'apí, na'e pehē 'e Palesiteni Pālati:

Ko e taha au 'o e Kau 'Apostolo 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní.
... 'Oku mau loto ke ke 'ilo'i 'oku mau 'ofa 'iate koe. Pea 'oku mau 'i hení koe'uhí "ko e" finangalo 'a Sīsū Kalaisi ke mau 'i hení.

Ko e Koloa Lelei Taha ke Vahevahé

Fai 'e Eric B. Murdock
Makatu'unga 'i ha talanoa mo'oni

Na'e pehē 'e he faiako 'a Tieko, "Ko e 'aho matu'aki makehe 'apongipongi." "E fai 'etau Faka'ali'ali mo Fakamatala!"

Na'e malimali 'a Tieko. Na'a ne sai'ia 'i he Faka'ali'ali mo Fakamatalá! Na'e 'ikai ke ne fa'a tatali ke faka'ali'ali ki hono kaungāme'a ha me'a makehe.

'I he tuku 'a e akó, na'e talaange 'e Tieko kia Mama 'a e ongoongo fakafiefiá.

Na'a ne fehu'i ange, "Ko e hā 'oku totonu ke u 'alu mo iá?"

Na'e pehē ange 'e Mama, "Ko ha me'a 'oku makehe kiate koe."

"Te u lava 'o 'alu mo Lopo!"

Na'e pehē ange 'e Mama, "Oku 'ikai ke u tui te tau lava 'o 'ave ha kuli ki he akó." "Ka 'oku 'i ai ha ngaahi koloa makehe te ke lava 'o vahevahé."

Ne 'ikai fuoloa kuo kamata e kumi koloa 'a Tieko! Na'a ne ma'u ha ki'i ngeli ne fakafonu vavae. Te u 'ave nai ia? Ka na'e hoko atu pē kumi 'a Tieko.

Na'á ne kumi 'i he lalo sea 'i peitó. Na'á ne kumi 'i he funga tuku'anga tohí. He 'ikai tuku kae 'oua kuó ne ma'u ha me'a 'oku tonu.

Na'á ne kumi leva hono ve'e mohengá.
Na'á ne ma'u e me'a lelei tahá!

Na'e lele 'a Tieko ke faka'ali'ali kia Mama. Na'á ne puke ma'u 'ene ki'i koloá.

Na'á ne pehē ange, "Mama!" "Sio! Kuó u ma'u e me'a lelei tahá."

Na'á ne pukepuke hake ha
ki'i la'i tā ke sio ki ai 'a Mama.
Ko ha la'i tā ia 'o Sīsū 'i he'ene
kei tamasi'i. Na'e ongo'i fiefia 'a
Tieko 'i he'ene sio ki he la'i taá. Na'á

ne fie ma'u hono kaungāme'a 'i he akó ke nau ongo'i fiefia foki.

Na'e pehē ange 'e Mama "Ko ha me'a mekehe ia ki he Faka'ali'ali mo Fakamatalá." "Ko e hā te ke fakamatala ki ho kalasí fekau'aki mo Sīsuú?"

Na'á ne pehē, "E lava ke fiefia 'a e tokotaha kotoa pē." "Koe'uhí 'oku 'ofa 'a Sīsū ki he tokotaha kotoa pē!" ●

Na‘e Ako mo Tupulaki ‘a Sisú

Fai ‘e Marissa Widdison
Ngaahi Makasini ‘a e Siasi

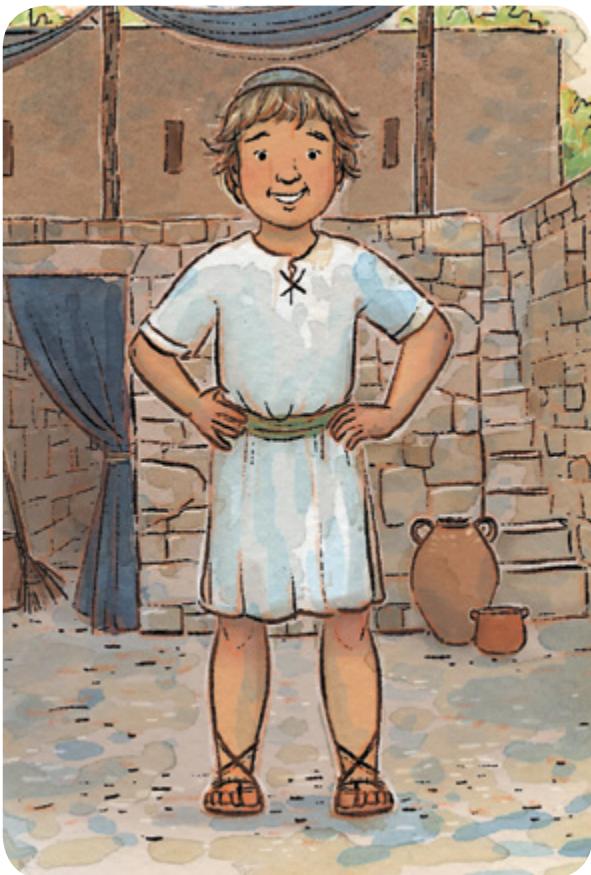
Na‘e ‘alo‘i ‘a Sisú ko
ha ki‘i pēpē valevale.
Na‘á ku hoko foki
ko ha pēpē!

Na‘e tokoni ‘a Mele mo
Siosefa ke tokanga‘i ‘a Sisú.
Ko hai ‘okú ne tokoni‘i aú?

Na‘e tupu ‘a Sisú ‘i he
founga tatau na‘á ku tupu aí.
Na‘á ne tupu ‘i he *poto*. ‘Oku
‘uhinga ia na‘á Ne ako ha
ngaahi me‘a fo‘ou.

Na‘á Ne tupu *lahi*. ‘Oku ‘uhinga ia na‘e faka‘au ke Ne sino lahi.

Na‘á Ne fakahōifua *ki he ‘Otuá*. ‘Oku ‘uhinga ia na‘á Ne ako fekau‘aki mo e Tamai Hēvaní. Na‘á Ne ako ke lotu. Na‘á Ne lau e ngaahi folofolá.

Na‘e lelei‘ia e *tangatā iate Ia*. ‘Oku ‘uhinga ia na‘á Ne ma‘u ha ngaahi kaungāme‘a fo‘ou. Na‘á Ne anga‘ofa *ki he ni‘ahi kehé*. Na‘á Ne tokoni ki hono fāmilí.

Te u lava ‘o tokoni‘i hoku ‘atamaí mo e sinó ke tupulaki. Te u lava ‘o ako ke muimui ki he ‘Otuá. Te u lava ‘o hoko ko ha kaungāme‘a lelei. Te u tupulaki ‘i ha ngaahi founiga lelei, ‘o hangē ko Sīsuú! ●

Lau fekau‘aki mo Sīsuú ‘i he‘ene kei tamasi‘i ‘i he Luke 2:40–52.

‘Oku Ou Tupulaki

Ki he Ngaahi Mātu'a

'Oku mau fiefia ke fakafe'iiloaki atu e *Kaume'ā* fo'oú! 'E ha'u fakataha e makasini ko 'ení mo ho'o *Liahona*. Kapau 'oku 'ikai ha fānau 'i ho 'apí, 'oku mau 'amanaiki te mou vahevahe ia ki hao mokopuna, kaungā'apí, pe ko ha fānau Palaimeli.

Ko e ngaahi me'a 'eni te mou ma'u 'i he makasini *Kaume'ā* fo'oú:

- Peesi 'e 20 tupu 'o ha ngaahi talanoa, hiva mo e 'ekitiviti
- Pepa fo'ou 'e faingofua ai ke valivali'i, tā fakatātā, mo kosi
- Ko ha pōpoaki mei he Kau Palesitenisī 'Uluakí
- Ngaahi talanoa kau ki he ngāue fakafaifekau fakaemāmani lahi 'a e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá
- Ngaahi talanoa kau ki he fānaú mei he funga 'o e māmaní
- Ngaahi ma'u'anga tokoni ma'a e efaifi fakafāmilí mo e ako fakafāmilí 'o e folofolá

'Oku mau fiefia ke 'ilo'i homou fakakaukau kau ki he:

- Ngaahi a'usia ho fāmilí 'i hono faka'aonga'i e *Kaume'ā* fo'oú.
- Ko ho'o ngaahi a'usia 'i hono vahevahe ia mo e nīhi kehé.
- Ko ha ngaahi fokotu'u ke toe lelei ange ai.

Friend Fo'ou

50 E. North Temple Street, Room 2393

Salt Lake City, UT 84105 USA

liahona@ldschurch.org

'I he 'ofa lahi atu,

Ko e *Kaume'ā*

Kumi e Liahona 'oku fufuu'i 'i lotó!

FAKAHOKOHOKÓ

K2 Mei he Kau Palesitenisī 'Uluakí:
Ako fekau'aki mo Sisū

K4 Fu'u 'Akau Fakamo'oní

K6 'Ekitiviti: Ngaahi Tenga 'o e Tuí

K7 Hivá: Ko e Tuí

K8 Mālō e lelei mei Filipaini!

K10 Ko e Pa'anga Faifekau Lole-Poloká

K12 Saati Laukonga 'o e Fuakava Fo'oú

K15 Pousitā Fakakaukau Lelei: Lotú

K16 Kau 'Apostolo mei he Funga Māmaní:
'A'ahi 'a Palesiteni Pālati ki Tekisisi, USA

K18 Ko e Koloa Lelei Taha ke Vahevahé

K20 Ko e Muimui ia Sisúú:
Na'e Ako mo Tupulaki 'a Sisú

K23 Peesi Valivali: 'Oku ou Tupulaki